

DİPLOMASİ VE ISLAHAT

Monte Kristo Kontu, himayesine aldığı, romanda Doğu'yu temsil eden Tepedelenli Âli Paşa'nın kızı Haydée'ye aşkı ilan ediyor: “Beni düşmanlarıma karşı hazırlayan ve bana galip gelmemi sağlayan Tanrı, zaferimden sonra pişman olmamı istemedi. Ben kendimi cezalandırmak istedim. Fakat Tanrı beni affetmek istiyor. Belki aşkın bana, unutmam gereken şeyi unutturur. Bir sözün, yirmi senede edinemediğim bir kuvvetle beni aydınlattı Haydée. Sen benim dünyada bıraktığım her şeysin. Senin aracılığınla ben tekrar dünya ile ilgimi kuruyorum. Senin aracılığınla acı çekebilirim. Senin aracılığınla mutlu olabilirim.”

(Alexandre Dumas, *Monte Kristo Kontu*)

Islahat Fermanı Dönemi yöneticilerine göre radikal olarak nitelenen reformların amacı, çağın aydınlığını yakalamaktır. XIX. yüzyıl diplomasi dilinde kullanılan *Gouvernement Eclairé* (aydınlanmış hükümet) ifadesine, Hariciye Nezareti evraklarında İmparatorluk Hükümetine atfen sıkça yer verildiği görülür. Çağın en medeni milletlerinin (*nations les plus civilisées*) düzeyine ulaşma hedefi vurgulanır. Osmanlı aydını da Tanzimat reformlarına benzer bakışa sahiptir. Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilanı üzerine Londra'da yaşayan Osmanlı kökenliler bir araya gelerek Reşid Paşa'ya bir tebrik mesajı göndermişlerdi.¹ Mesajda,

1 18 Ocak 1840 tarihli mesaj, Mustafa Reşid Paşa'ya da övgüler içerir. BOA HR SYS 1869-A/2/41.

Hatt-ı Hümayun'un "vatanımıza kalkınma ve dünyanın medeni milletleri arasında bir yer" sağladığı söyleniyordu.

Diplomasi sahasında ise reformlar medeniyetten çok daha fazlasını ifade eder. *Civilisation* vurgusu bir yönüyle de Avrupa diplomasi kulislerinde hükümetin meşruiyetini ve konumunu güçlendirme isteğinden kaynaklanıyordu. 1869'da Babiâli kapitülasyonların kaldırılmasını önerdiğinde, gerekçe olarak kapitülasyonların medeniyeti ilerletecek adımları engellemesini gösterecektir.² Aynı yıl bir Sırp heyetinin Sırp Prensiği'nde yürürlükte olan kapitülasyonların kaldırılmasını talep ederken kullandığı argüman yine prensliğin medeniyet düzeyi (*degré de civilisation*) idi.³

Mısır ordusuna karşı destek aramak üzere Londra'ya gönderilen Nuri Paşa'nın 7 Nisan 1840 tarihinde Büyük Güçlere verdiği notada, Mehmed Âli Paşa'nın savaş hazırlıklarının reform adımlarının atılmasını engellediği yazılmıştı.⁴ Tanzimat reformları, uluslararası siyasetin denge unsurlarından biriydi ve tüm hükümetler bu gerçeğin bilinciyle hareket ediyordu. Nuri Paşa'nın reform sürecinde engel gibi göstererek Mehmed Âli Paşa'ya karşı Avrupa'da destek sağlayabileceğini düşünmesi, bu bilincin yansımasıdır. Bu bilinç en azından Islahat Fermanı Dönemi sonuna kadar varlığını devam ettirdi. Babiâli 1867'de Girit'teki ayaklanmayı çıkartanların asıl amacının reform hamlelerini geciktirerek İmparatorluğu Avrupa'yla karşı karşıya getirmek olduğunu savundu.⁵

Le Duc de Valmy 1856'da Doğu sorununun iki boyutuna dikkat çeker: "Avrupa dengesi ve tarihteki büyük bir halkın medenileşmesi."⁶ Valmy'ye göre iki problem birbirine bağımlı olduğundan ve biri çözülmeyen diğeri çözülemeyeceğinden, Osmanlı reformları Avrupa istikrarının yani Büyük Güçlerin menfaatlerinin bir parçasıydı. İngiliz büyükelçiliği tarafından Babiâli'ye 1858'de gönderilen gizli yazışmadaki şu cümleler, dönemin diplomasisinde sık kullanılan bir ifadenin örneğidir.

2 BOA HR SYS 1821/1/3.

3 14 Mayıs 1869, Aristarchi Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1405/4/1.

4 BOA HR SYS 934/1/134.

5 24 Şubat 1867, Fuad Paşa'dan Londra ve Paris Büyükelçiliklerine, *Les Documents Diplomatiques*.

6 Le Duc de Valmy, *Question d'Orient Capitulation European*, s. 5.

Majesteleri Sultan'ın İmparatorluğundaki tüm sınıfların (milletlerin) yönetiminin doğruluk prensibine göre düzenlenmesi ve devlet menfaatine katkıda bulunmak amacıyla temellendirilmesi sadece Osmanlı İmparatorluğu'nu muhafaza etmek için değil, aynı zamanda müttefik güçlerin çıkarları için de ivedi olduğundan...⁷

Tanzimat diplomasisinin siyasal algısı, reformcu programlar ve ekonomik kalkınma ile barışçıl politika arasında doğru orantılı denkleme sahiptir. Reformcu bürokrasi kendi programının uluslararası meşruiyetini bu denklem üzerine inşa etmişti. İç politikadaki gücünün ise diplomasi kulislerindeki reform gündeminin ancak İmparatorluğun taksimi üzerine müzakerelerle ikame edilebileceği tezine dayandığı söylenebilir.⁸ Agop Efendi Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun Londra'da yarattığı yankıları tasvir ederken, Osmanlı İmparatorluğu'nun hâlâ yaşam gücü ve buna sahip bir hükümeti bulunduğunu açıkça gösterdiğini söyler.⁹ Reformlar, bir anlamda diplomasi sahasında var olma sorunuydu.

Reformlar ile barış arasında var olduğuna inanılan –veya inanılmak istenen– ilişki, zaman zaman Osmanlı diplomatlarının Rusya analizlerinde bile kendisini hissettiriyordu. Örneğin Conéménos Bey'in Aralık 1868 tarihli raporundaki değerlendirmeler bu temelde kaleme alınmış-

7 *Communiquée Confidentiellement a la Sublim Porte par Ambassade de S. M. Britannique, 20 Fevrier 1858, BOA HR SYS 1868-C/2/1.*

8 Fransız edebiyat eleştirmeni ve siyasetçi Saint Marc Girardin'in Doğu sorunuyla ilgili *Journal Des Debats* gazetesinde yayınlanan makalesinde cümleleri, Osmanlı diplomasisinin algılarını şekillendiren ortam hakkında çarpıcı bir örnektir: “Evet, Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmesi kaçınılmazdır, fakat bu hâlâ yeterince uzak ve finans dünyasının bu uğursuz sona kadar iyi işler yapmak için hâlâ zamanı var. Zaten finans dünyasının korktuğu Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü değil, yapacak bir şey olmamasından biraz endişeleniyor; finans dünyasının korktuğu ve haklıdır da İmparatorluğun çöküşünün neden olacağı karışıklıklar, bundan çıkacak olan savaştır. Finans dünyası için, Doğu sorununun iyi çözümü Osmanlı İmparatorluğu'nun korunması veya savaşız çöküşüdür. Bizim için barışçıl çözüm en iyisi. İmparatorluğun korunmasını çöküşünden daha çok isteriz; fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun korunmasından veya çöküşünden daha fazla isteyeceğimiz şey barıştır.” (BOA HR SYS 1188/13/23.)

9 BOA HR SYS 1869-A/2/25.

tı.¹⁰ Conéménos Bey Rusya'daki reformların özellikle altyapı ve iktisadi kalkınmadaki başarılarını özetledikten sonra, dört yıl önceki tezini hâlâ savunduğunu söylüyor: Barışın muhafazası Rusya için kesin ve yaşamsal bir zorunluluktur. Conéménos Bey'e göre Rus Hükümeti girdiği kalkınma yolunda intiharı göze almadan barışçıl çizgisini terk edemezdi. Savaş Rusya için koca bir binanın yıkılması anlamına gelecekti. Aristarchi Bey de benzer bir değerlendirme yapar: "Eğer Rusya hiçbir şekilde haklı çıkartılmayacak politikada diretirse, sadece Avrupa barışını tehlikeye atmayacak aynı zamanda kendisine dâhili koşullarının kaldıramayacağı zorluklar yaratacaktır."¹¹

Reformlar sürecinin izlenmesi, Büyük Güçlerin İmparatorluk topraklarındaki diplomatlarının önde gelen görevlerinden biriydi. Devletlerin dışişleri bakanlıkları sadece büyükelçilerden gelen bilgilendirmelerle yetinmediler. Özellikle Fransız Hükümeti çok çeşitli bilgi kaynaklarıyla Doğu'daki modernleşme sürecini takip etti. Fransız Dışişleri Bakanlığı arşivlerinde Baranchin¹² gibi isimler, Alphonses Royer gibi sanat adamları ve Maturin Cor gibi diplomatlarca reformlar üzerine kaleme alınmış çok sayıda rapor mevcut. Gelen raporların Paris'te titizlikle incelenip değerlendirildiği anlaşılıyor.

Diğer ülke diplomatlarının da mesailerinin kayda değer bir bölümü, Osmanlı reformları üzerine yaptıkları çalışmalarla geçiyordu. Bu döneme ait Osmanlı, Fransız ve İngiliz dışişleri bakanlıkları arşivlerindeki çok farklı başlıkların neredeyse tamamının içinde reformlara temas eden evrak bulmak mümkündür.

Osmanlı reformları, 1830'ların sonlarından itibaren Avrupa diplomasisinin en önemli gündemleri arasında yer aldı. Hatta Islahat Fermanı Döneminde Doğu sorunu başlığı altında tartışılan asıl konunun, Osmanlı reformları olduğunu söylemek de yanlış olmayacaktır.

10 27 Aralık 1868, Conéménos Bey'den Safvet Paşa'ya, BOA HR SYS, 1184/16/6-5-4-3-2.

11 01 Şubat 1870, Aristarchi Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 824/1/36.

12 Gülhane Hatt-ı Hümayunu ilan edildiği günlerde Babıâli, yeni kurumların oluşturulmasında danışmanlık yapmak üzere bir grup Fransız uzmanı İstanbul'a getirmişti. Bu uzmanlardan adı en fazla bilineni Baranchin'dir. Baranchin'inin de aralarında bulunduğu bu uzmanlar grubu, katkı sağlayamayacakları anlaşıldığından bir süre sonra ülkelerine geri gönderildi.

Entelektüel ve hümanist kaygılar, Batı kamuoyu ve diplomasisinin Doğu'daki reformlara ilgisini açıklamak için yetersizdir. XIX. yüzyılda Doğu sorunu denince kimsenin reddetmediği bir gerçek, bu sorunun Avrupa siyasetindeki önemi idi. Mehmed Âli Paşa'nın neden olduğu Mısır krizi, Doğu'da bunalımların Avrupa dengelerinde ne derece etkili olabileceğini göstermişti. Doğu'daki bunalım Büyük Güçlerin iç siyasi dengelerine de yansımış, Doğu'daki başarısız politikası Fransız Başbakanı Thiers'in istifa etmesine neden olmuştu. Mısır krizinin de yaşandığı yıllarda Fransa on defa dışişleri bakanı değiştirdi. Krizin çözüldüğü 1840 yılında bu göreve getirilen Guizot ise seksen sekiz ay koltuğunu korumayı başardı.

8 Kasım 1839'da Fransız Maslahatgüzar Pontois Babiâli'ye gönderdiği Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu tebrik mesajında, İmparatorluğun gönenciyle birlikte Avrupa'nın güvenliği için de yeni bir teminat olacağından söz eder.¹³ Pontois'ın mesajı, Avrupa diplomasisinin Batıdaki istikrar için İmparatorluk Hükümetinin reform programına yüklediği önemi gösteriyor. Macar General Klapka da *La Situation En Turquie* başlıklı değerlendirmesinde Doğu'da barışçıl gelişme için güvenilebilecek tek politik partinin "ölçülü reformcu parti" olduğunu söyler.¹⁴ Osmanlı reformları üzerine diplomasi kulislerinde dile getirilenler ve Batılı entelektüellerin kaleme aldıkları yazılar, Osmanlı reformlarının başarılarıyla Avrupa barışı arasındaki ilişkiye yapılan göndermelerle doludur. Babiâli de Kuzey komşusundan gelen tehditler üzerine, diğer Büyük Güçlere Avrupa dengelerini ve barışını hatırlatan mesajlar gönderecektir. Kırım Savaşı'ndan sonra, bu mesajların daha da etkili olacağı varsayılmıştır.

Mısır krizinde Büyük Güçler, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlük ve bağımsızlığının genel barış için gerekli olduğunu ilan etmişlerdi. 1856 Paris Barış Anlaşması, bu prensibi Avrupa devletler sistemi hukukuna dâhil etti. Anlaşmanın yedinci maddesinde, İmparatorluğun bütünlüğüne zarar verecek hareketler "ortak menfaatlerle ilgili bir sorun" kabul edildi. 15 Nisan 1856'da İngiltere, Fransa ve Avusturya arasında imzalanan üçlü anlaşmayla Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlık ve

13 BOA HR SYS 1869-A/2/18.

14 *La Situation en Turquie Une Etude par S. Klapka*, BOA HR SYS 1861/2/3.

bütünlüğüne yönelik tehditler *casus belli* (savaş sebebi) ilan edildi. Anlaşmaya göre tehdit ortaya çıktığında imzacı devletler gerekli tedbirler için Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkiye geçecek ve askeri güçleri ile donanmalarını devreye sokacaklardı.

Bu süreç İmparatorluğun geleneksel diplomasi alışkanlıklarından kopmak zorunda kaldığının da işaretidir. Avrupa devletler sisteminin kurulduğu 1815 Viyana Kongresi'ne Osmanlı İmparatorluğu çağrılı olduğu halde katılmamıştı. Bunun nedenleri maddelendirilirken, toprak bütünlüğünün uluslararası anlaşmayla garanti altına alınmasının hukuk ve bağımsızlığa gölge düşüreceği ve Avrupa devletlerinin himayesi altına girileceği endişesi ilk sırada sayılıyor.¹⁵

Osmanlı İmparatorluğu'nun Islahat Fermanı Döneminde de Doğu Savaşı'ndaki müttefikleriyle toprak mücadelesi yer yer sürmüştür. Örneğin bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu ile Fransa arasında Kuzey Afrika rekabeti devam etti. Orlando Figes Kırım Savaşı'nda Fransız ordusunun birçok bakımdan İngiliz ordusundan üstün olduğunu savunur. Figes'e göre Fransız ordusunun muharebe yeteneğindeki belirleyici avantajı Cezayir'deki tecrübelerinden kaynaklanır.¹⁶ Yani Fransa'nın Kırım Savaşı'nda Babiâli'ye verdiği askeri destek bile biraz da Cezayir deneyimlerine dayanıyordu. Fakat bu, Doğu Savaşı'ndan sonra İmparatorluğun bütünlüğü prensibinin müttefiklerin söylemlerinde sıkça tekrarlandığı gerçeğini değiştirmiyor.

Lord Clarendon yasama organının 15 Ağustos 1857 tarihli oturumunda bu uzlaşının ülkesinin Doğu politikasında taşıdığı önemi vurgulamıştı.¹⁷ Earl of Russell de Babiâli'nin otoritesinden başka barışçıl bir formülün varolmadığını yazar:

Ne Grek ne de Slav ırkı kalıcı ve bağımsız bir devlet kuramaz. Bir Avrupalı gücün himayesini arayarak isyancı bir yapının güvenilmez otoritesini hüsrana ve yıkımdan kurtarma teşebbüsü, Türk, Grek ve Slavların aynı şekilde talan edilip hırpalanacağı genel bir savaş riski doğuracaktır. Bu

15 Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2010)*, s. 138.

16 Orlando Figes, *Kırım Son Haçlı Seferi*, s. 196.

17 BOA HR SYS 970/1/1.

nedenle kötü bir niyet ve bencil bir bakış içermeksizin Britanya Hükümeti ve onun İstanbul'daki büyükelçisi Babiâli'yi destekliyorlar.¹⁸

Fransız Dışişleri Bakanı Moustier de Rusya'nın Doğu'da kargaşayı tercih etmeyeceğini söylerken bunu genel barışa zarar vermek istemesine bağlar.¹⁹ Âli Paşa ise 1868'de Girit'ten gönderdiği raporunda Osmanlı-Yunan savaşı ihtimalini gündeme getirmiş, Avrupa haritasının yenilenmesi ve Avrupa politikasının karmaşaya itilmesi ihtimalinden söz etmişti. Raporda şu ifade yer alıyordu: "Bu güçlerin kendi haklarını feda ettiklerinden ve Türkiye'den istenen tavizin Avrupa'da bir kural haline dönüşmesinden söz edilebilir mi?"²⁰

Tabii ki bütün bu tartışmalar içinde Batılı diplomatlar sürekli olarak Babiâli'nin verdiği reform sözlerini hatırlatacak, reform programına sadakat ile İmparatorluğun bütünlüğü arasındaki ilişkiyi her fırsatta vurgulayacaktır. Fransız Büyükelçi Thouvenel İslahat Fermanı'nın ilanı üzerine şu tespiti yapar: "Biz, en azından ben böyle düşünüyorum, bütünsel varlığı Avrupa dengesinin temeli olan bir ülkenin kaderini uzatmak için elimizden gelen her şeyi yaptık."²¹

Babiâli'nin 1867'de kaleme aldığı bir değerlendirmesinde şu cümleler yer alıyor.

Henüz çok geride kalmamış bir dönemde, yani eşitlik fermanı olarak adlandırılabilir Tanzimatın ilanından önce, Sultan'ın tebaası, yenilmez görünen bir batıl itikatla iki sınıfa bölünmüş, biri diğerinden ayrılmıştı: Müslümanlar tarafından temsil edilen yönetici sınıf, gayrimüslimler tarafından temsil edilen ve tamamıyla birincisinin otoritesi altında tutulan aşağı sınıf. Meşruluğu olmayan ve gücünü politik bir dogmadan alan bu eşitsizlik, din ve köken ayrımı olmaksızın Sultan'ın tüm tebaasının mutlak eşitliğini ilan eden Gülhane Fermanı'nın ilanı ile ortadan kaldırıldı.²²

18 24 Eylül 1861, Earl Russell'dan Sir H. Bulwer'e, NA FO 78/2436/91.

19 BOA HR SYS 413/75/1.

20 *Rapport de S. A. AAli PACHA, Grand Vézir, Sur sa Missino dans l'Île de Crète*, BOA HR SYS 482/1/105.

21 21 Şubat 1856, Thouvenel'den Walewski'ye, AMAE CP T 324/421-426.

22 "Consideration sur l'Execution du Firman Imperial de 1856" Bu belge dördüncü bölümde daha detaylı olarak incelenecektir.

1856 tarihli İngiliz Dışişleri Bakanlığı çıkışlı bir evrakta da reformlardan öncesi, “şiddet, görevi kötüye kullanma ve suiistimal sistemi” olarak nitelendirilmişti.²³

Babîâlî, Tanzimat dönemi boyunca değişime dikkat çekti. Fakat yukarıdaki ifadelerin bu vurguyu, 1850’lerin ortalarında Babîâlî adına yazılanlardan çok daha güçlü yaptığı görülür. Örneğin 1855 tarihinde kaleme alınan bir memorandumda,²⁴ İslami yasaların yenilmiş Hıristiyan toplumların haklarını korumayı emrettiği, insani duygularla uyum içindeki İslami yasalara göre hareket eden Sultanların bu yasalara sadık kaldıkları iddia edilmişti. İmparatorluğun Hıristiyan nüfusunun, kendi dini ve milli benliğini korumasına imkân sağlandığı savunuluyordu. Memorandumdaki ifadelerle göre hak ihlalleri Avrupa’dan daha yaygın değildi. Cehalet ile özellikle savaş koşullarındaki geçici durumlardan kaynaklanıyordu. Dönemsel sıkıntı ise yeniçerilerin yetki gaspı yaptıkları yıllarda yaşanmıştı ve Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasıyla ortaya çıkan gelişmeleri Avrupalı devlet adamları da kabul ediyordu. Memorandumda Avrupa’daki Osmanlı aleyhtarı görüşler nedeniyle Rusya suçlanıyordu.

Özellikle 1860’ların ikinci yarısından itibaren ortaya konulan ifadelerdeki esas vurgu, 1839’da başlayan kopuşadır ve Tanzimat dönemi – zaman zaman II. Mahmud dönemini de dâhil ederek– öncesinden kesin çizgilerle ayrılır. Osmanlı arşivlerinde bulunan ve Babîâlî’nin politikasını liberal olarak nitelendiren Hariciye Nazırı imzalı evraklar da yoğun olarak bu yıllarda üretilmiştir. 1867’de Babîâlî’nin temel politikaları diplomatik kulislere tartışmaya açılmıştı. O günler İmparatorluk Hükümetinin reformlardaki samimiyetini her zamankinden daha fazla savunma ihtiyacı duyduğu düşünüldüğünde, liberal karakterin daha güçlü vurgulanması çok da şaşırtıcı değildir.

Yapılan kopuş vurgusunun doğruluğu kabul edilmelidir. Gündelik zevklerden şehirciliğe kadar birçok alanda bu kopuşun izlerini bulmak mümkündür.²⁵ Hatta bu dönüşümün köktencilikten güç alıp maddi

23 *Les Consuls Britanniques dans le Levant, Projet*, AMAE CP T 324/264-270.

24 *Memoire Sur la Question du Maintien des Privileges Religieux des Chretiens de l’Empire Ottoman*, BOA HR. SFR (03) 21/26/2.

25 Zeynep Çelik genel olarak XIX. yüzyıla ilgili şu değerlendirmeyi yapar: “Devlet güdümünde gerçekleştirilen siyasal ve toplumsal dönüşümlere koşut olarak,

imtiyaz karşılığı yeni bir alfabe sistemi hazırlamaya talip olanlar bile çıkabiliyordu.²⁶ Daha 1850’de Le Duc de Valmy Osmanlı reformları üzerine yazdıklarını Reşid Paşa’ya gönderirken kaleme aldığı bir mektubunda, reform sürecini *la renaissance de la Turquie* (Türk Rönesansı) olarak nitelendirmişti.²⁷ *La Revue des Deux Mondes* adlı dergide 1868’de yayınlanan bir makalede de “Sultan Mahmud tarafından girişilen, halen tamamlanamamış devrim” ifadesi yer alır.²⁸ Gerçi halen devletin bağımsızlığı hariciye evrakında Sultan’ın egemenlik hakları (*les droits de souveraineté du Sultan*) formülüyle ifade ediliyordu. Fakat diğer taraftan *patriotisme* (vatanseverlik) kavramı Osmanlı diplomatlarının, üstlerini överken sık kullandıkları kavramlardan birine dönüşmüştü. Örneğin Carathéodory Efendi, Fuad Paşa’dan gelen bir sirkülere cevap verirken “siz Alteslerinin patriotizmle dolu lisanı” yazmıştı.²⁹

1867’de yazılanların önemli noktalarından biri de meşruluğu olmayan eşitsizliğin kaynağı olarak batıl itikat ile politik dogmanın gösterilmesidir. Fuad Paşa daha 1856’da değişimin köktencilliğini şu cümlelerle vurgulamıştı: “Avrupa, fermanın ülkede manevi bir devrim yani yedi yüz-

1830 sonrasında İstanbul, Türk-İslam mirasından bilinçli bir kopuş yaşamıştır.” İstanbul’un yaşadığı bu dönüşümün III. Napoléon ve valisi Hausmann yönetimi altındaki Paris’in değişimine, hatta Viyana ve Roma’nın yeniden yapılandırılmasına denk düştüğünü tespit eden Çelik, ekonomik yapıdaki geriliğin bölük pörçük bir nizama yol açtığını belirtiyor. (Zeynep Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti*, s. 2.)

26 Mikail adlı bir şahıs, mevcut alfabeyle Avrupa eğitim düzeyinin yakalanmasının mümkün olmadığını iddia ederek kendi hazırladığını söylediği, Latin alfabesine benzeyen, sesli harflerin de olduğu ve harflerin ayrı yazıldığı bir alfabe sisteminin kabul edilmesini önerdi. Projesini Babıâli’yle paylaşmak için bazı imtiyazlar, bir anlamda telif hakkı talep etti. Önerinin o günkü koşullarda gerçekçiliği olmadığı anlaşılıyor. Fakat bazı fırsatçıları maddi beklentilerle bu gibi projelere teşvik eden, dönemin reformcu politikalarıydı. (BOA HR SYS 1869-C/4/4.)

27 20 Aralık 1850, Le Duc de Valmy’dan Reşid Paşa’ya, BOA HR SYS 1869-B/1/29.

28 M.Challemel-La Cour, “Les Hommes d’Etat de la Turquie-Aali Pacha et Fuad Pacha”, *Les Revues des Deux Mondes*, T. 73, 1868.

29 18 Ekim 1867, Carathéodory Efendi’dan Fuad Paşa’ya, BOA HR SYS 1405/2/14.

yıl hüküm süren bir durumun değişimi olduğunu yadsımamalıdır. Diğer ülkelerde benzer bir değişim, büyük sarsıntılar, halklar ve hükümetler tarafından akıtılan kan selleriyle uygulanabilmişti.”³⁰ 1867’ye gelindiğinde artık politik dogmaya karşı tavir net cümlelerle kendini gösterir.

Fuad Paşa 27 Şubat 1867’de Mehmed Cemil Paşa ile Musurus Bey’e gönderdiği sirkülerinde “Türkiye’de gerçekleşenler basit bir idari reform değil, girilmiş ve büyük ölçüde tamamlanmış olan sosyal ve dini reformdur” demesi,³¹ Babîali’nin reform sürecini sadece politik dogmaya karşı idari alanla sınırlamadığına işaret eder. “Batıl itikatlara” –birçok Hariciye Nezareti evrakında *préjugé* kavramına rastlanır– karşı da yürütülen ve toplumsal yaşamın bütününe dönüştüren bir süreç olarak algılanır. Politik dogmanın, batıl itikatla birlikte geleneksel toplumun değerlerini temsil ettiği söylenebilir.

Babîali bir anlamda meşruiyetini dinden alan geleneksel değerleri tartışmaya açar ve dini reformdan söz ederken, 1867’de Petersburg’da kaleme alınan önemli memorandumlardan birinde ise tam aksi bir yaklaşım göze çarpar. Rus tezlerinde Kur’an’ın Müslümanlar için dini politik yasaları tayin ettiği, Halifelerin varisi olan Sultan’ın hem dini hem de dünyevi iktidarın sahibi olduğu ve Hıristiyan toplumların bu alanları yorumlama veya kontrol etmeye yetkin ve yetkili olamayacağı savunuluyordu.³² Bu iki yaklaşım karşılaştırılınca, Hariciye Nezareti evrakına yansıyan meşruiyet temellerinin, en azından Rus İmparatorluğu’nun Doğu politikasının meşruiyet temellerinden çok daha fazla dünyevileştiği söylenebilir. Nitekim Rus memorandumu Hatt-ı Hümayun ile ilan edilen adli ıslahatların gerçekleştirilebilir olmadığını kanıtlamaya çalışırken, bu reformların ancak Kur’an doktrini terk edildiğinde hayata geçirilebileceği ileri sürer.

28 Mayıs 1867 tarihli bir raporda yukarıda geçen Rus memorandumu değerlendiriliyordu. Altında imza bulunmayan fakat Fransız tezlerini tekrar eden bu rapordaki şu ifadeler ilgi çekicidir: “İslamizm tüm Hıris-

30 BOA HR SFR (03) 27/18/1.

31 27 Şubat 1867, Fuad Paşa’dan Londra ve Paris Büyükelçilerine, BOA HR SYS 478/1/102.

32 *Les Observations de la Russie Sur la Hattı-ı Humayoun de 1856*, AMAE MD T 116/333-345.

tiyan mezhepleri kadar dönüştürülebilir ve bu mezheplerin hiçbirinin tarihin hiçbir döneminde, islamizmin yirmi beş yıldır yaşadığı kadar derinden değişimler yaşamadıkları kanıtlanabilir.³³

Tanzimat liberalizmi, esas olarak Osmanlılık siyasetiyle ilgiliydi. Uriel Heyd Osmanlılığı, “çok milletli Osmanlı İmparatorluğu’nu kurtarmayı ümit eden Tanzimat devri liberalizmi”³⁴ olarak tanımlıyor. Batı diplomasisi de Osmanlılık siyasetini bu temelde algıladı. Örneğin İngiliz Dışişleri Bakanlığı’ndan Büyükelçi Bulwer’e gönderilen 9 Ekim 1858 tarihli bir yazıda, Sultan’ın Müslüman ve Hıristiyanların merkez ve taşra idaresindeki çeşitliğini vurgulayan fermanından duyulan memnuniyet belirtilirken *liberal and enlightened policy* (liberal ve aydınlanmış) ifadesi kullanılmıştı.³⁵ Abdülaziz’in tahta çıkışı vesilesiyle yayınladığı Hatt-ı Hümayun bile, Avrupa kulislerinde liberal niteliğiyle dikkat çekti.³⁶ İtalyan Dışişleri Bakanı, Rüstem Bey’e Hattı Hümayun’daki “aydınlanmış ve liberal prensiplerden (*des prencipes eclairés et liberaux*) çarpıldığını” söyledi.³⁷ 1867’de diplomatik kulislerde liberal Osmanlılık siyasetinin gerçekleştirilebilirliği ve sonuçları masaya yatırılacaktır.

Hariciye Nezareti evrakında Osmanlılık siyaseti din ve köken ayırımı olmaksızın bütün sınıfların çeşitliği (*l’egalité de toutes les classes sans distinction ni de race ni de religion*) formülüyle dile getirilir. Nitekim Babıâli Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nu “çeşitlik andı” (*charte de l’egalité*), bu Hatt-ı Hümayun ile başlayan dönemin rejimini de “eşitlik rejimi” (*le*

33 AMAE MD T 116/90.

34 Uriel Heyd, *Ziya Gökalp’in Hayatı Ve Eserleri*, s. 50.

35 BOA HR SYS 1869-D/2/14.

36 Enver Ziya Karal İmparatorlukta siyasi meşruiyet kaynaklarının ilahi temellere dayandırılmasında Abdülmecid döneminde önemli yumuşamalar görüldüğünü belirttiikten sonra Abdülaziz dönemi için şu tespiti yapıyor: “Bu yumuşama, Abdülaziz’in pâdişah oluşunda resmi bir ifade ile belirtilmiştir. Şöyle ki Abdülaziz ilk hattı hümayununda, dine müteallik formüllerin hepsini terketmiştir. Fermanın hiçbir yerinde hilâfet kelimesine rastlanmadığı gibi Tanrının inayetinden, peygamberlerin ruhaniyetinden de bahsedilmemiştir. ‘Şeriat’ terimi de bırakılmış, onun yerine ‘Kavanini mevzua’ tabiri alınmıştır. Bundan başka hatta ibad (kul) yerine tebaa geçmeye başlamıştır.” Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt 3, s. 116.

37 18 Temmuz 1861, Rüstem Bey’den Âli Paşa’ya, BOA HR SYS 1869-D/4/5.

regime d'egalité) olarak nitelendirir.³⁸ Bu tarif, aynı zamanda diplomatik bir taahhüdün sınırı olarak görülmelidir. 19 Eylül 1870'te Rüstem Bey'e gönderilen bir talimatta "bizden talep edilebilecek şeyler, Hıristiyanların yasalar karşısında tam eşitliğini ve kültürlerinin özgürce icrasını garanti etmektir"³⁹ deniliyordu.

Osmanlılık siyasetinin amacı, Osmanlı milleti yaratmaktı.⁴⁰ Bu amacın kavramları Hariciye Nezareti yazışmalarında da sık sık kendisini gösteriyor. Örneğin 13 Şubat 1856'da İngiliz büyükelçiliğine gönderilen memorandumda *nation ottomane* (Osmanlı milleti) ifadesi kullanılmıştı.⁴¹ 1856 Hatt-ı Hümayunu'nun Türkçe metninde yer alan "kalbiye-i vatanşası ile birbirine merbut olan" ifadesi Fransızca metne *uni entre eux par des rapports cordiaux patriotisme* (kendi aralarında kalpten gelen patriotizm bağıyla birleşmiş) şeklinde yansımıştı. 1959 yılında Mehmed Rüşdü Paşa'nın sadaretc, Âli Paşa'nın Tanzimat Meclisi Başkanlığı'na atanmasıyla ilgili yayınlanan Hatt-ı Hümayun'un Avrupa'daki sefaretlere gönderilen Fransızcasında, tüm Osmanlıların *patriotisme* etrafında birleştiği tekrarlanır.⁴² 1868'de Sırp Prens naipliğine gönderilen bir yazıda da *patriotisme eclairé* (aydınlanmış vatanseverlik) ifadesi yer alır.⁴³ Rüstem Bey'e 1870'te gönderilen bir talimatta da eşitlikçi reformlardan söz edilirken Müslümanlarla gayrimüslimlerin "ortak vatanın zenginliği ve ilerlemesi için birlikte çalıştıkları" vurgusu yapılmıştı.⁴⁴

38 *Consideration Sur l'Execution Du Firman Imperial de 1856.*

39 BOA HR SYS 884/5/45.

40 Osmanlılık siyasetine Fransız Hükümetinin yaklaşımı hakkında Yusuf Akçura şu değerlendirmeyi yapıyor: "Osmanlı milleti fikri, en ziyade Âli ve Fuad Paşalar zamanında geçerli idi. Fransız kaidesinin; plebisit ile milletler teşkil etmenin resulü III. Napoléon, bu garphlaşmış paşalara kuvvetli destek oluyordu." (Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, s. 20.) Mehmet Ö. Alkan da "Tanzimatçıların ana hedefi, yurtseverlik duygusu ile ortak bir vatana bağlı Osmanlı Yurttaşları yetiştirmektir" diyor. (Mehmet Ö. Alkan, "İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim", *Osmanlı Geçmiş ve Bugünün Türkiye'si*, s. 108.)

41 AMAE MD T 115/22.

42 BOA HR SYS 1860/8-9-10-11-12.

43 BOA HR SYS 1405/5/64.

44 BOA HR SYS 1884/1/45.

Osmanlıcılık politikasının kavramları Osmanlı diplomatlarının raporlarına da güçlü bir şekilde yansır. Katolik olan Rüstem Bey *notre amour propre nationale* (bizim milli onurumuz) diye yazabiliyordu.⁴⁵ Rüstem Bey 1864'te de Sisam yönetimi tarafından düzenlenen gemi evraklarında Osmanlı milliyetini (*nationalité Ottoman*) temsil eden sembollere yer verilmemesini, hem Sisam'ın Babiâli nezdindeki konumu hem de İmparatorluğun bağımsızlığı ile çelişki olarak değerlendirecektir.⁴⁶

Babiâli'nin Fransız devriminin eşitlik sloganına başvurması, yine Fransa'dan yayılan milliyetçilik rüzgârlarına set çekebilmek amacıyla kaynaklanır. Doğu sorunu ifadesi ilk olarak 1815'te Yunan ayaklanmasıyla ilgili kullanılmıştı. Milliyetçiliğin engellenmesinin, Doğu'nun sorun olarak algılanmasını engellemek amacı taşıdığı da söylenebilir.

Milletler sistemi üzerine kurgulanmış bir politik sistemle İmparatorluğun devamlılığını sağlayabilmek artık mümkün değildi. Girit krizinin en hararetli evrelerinin yaşandığı 1867'de Âli Paşa'nın söyledikleri, Babiâli'nin bu bilinçle hareket ettiğini gösteriyor: "Bir özel bölgede Hıristiyan ahalinin çoğunlukta olmasını, o bölgede Hıristiyan bir yönetim kurulması için yeterli görülmesi prensibine Babiâli'nin katılması mümkün değildir. Bu tek başına Sultan'ın İstanbul'daki otoritesini yıkabilecek bir prensiptir."⁴⁷

Milletler sisteminin devamlılığı, Avrupa liberal siyasal sistemine dâhil olmuş Osmanlı İmparatorluğu için Hıristiyan çoğunluğun olduğu bölgelerde özerk yönetimleri kabul etmek anlamına gelecekti. Milletler sisteminin eşitlik ile ikamesi, Babiâli'ye bundan kaçınma imkânı veriyordu. Reformlar bir yönüyle de milletlerin politik merkezde bütünleştirilmesi ve bu yolla geçmişin otonom yapılarının tasfiyesidir.

45 1864'te İtalya'da toplumsal iyilikseverliği teşvik amacıyla *Refuge de la Mendicité* adı verilen bir bina inşa edilmesi gündeme gelmiş, mali kaynağın bulunabilmesi için bir turnuva organize edilmişti. Turnuva, XVI. yüzyılda gerçekleşen Lepante savaşının yıldönümüne denk getirilmişti ve İtalyan Kraliyet ailesinden bir prensin de katılması bekleniyordu. Rüstem Bey bu organizasyonu İtalyan Hükümeti nezdinde protesto etti. "Bizim milli onurumuz" ifadesi de bu konu hakkındaki yazışmalarda kullanılmıştı. (28 Ocak 1864, Rüstem Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 788/3/3.)

46 27 Ekim 1864, Rüstem Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1511/2/2.

47 06 Şubat 1867, Lord Lyons'dan Lord Stanley'e, NA FO 78/1958/48.

Kont Rechberg, Viyana'ya gönderdiği 19 Haziran 1860 tarihli raporunda Hıristiyan milletler sorununun Türkiye için daha önce hiç olmadığı kadar önemli bir hale geldiğini yazar.⁴⁸ Vassallık bağları zayıflayan bağlı prenslikler, bu bağı zayıflattıkları oranlarda daha fazla milliyetçilik vurgusu yapıyorlardı. Sırp resmi gazetesinin 27 Şubat 1869 tarihli sayısında yayınlanan bir makalede, Bosnalı Müslümanlara bile kendi milletlerinin bağına, yani Sırp milletinin içine geri dönme çağrısı yapılmıştı.⁴⁹ Bulgar din adamları tarafından kaleme alınan Ocak 1869 tarihli bir bildiride de Bulgar talepleri, bağımsız milli kilise (*eglise national*) olarak sunulur.⁵⁰

Bu koşullarda milliyetçilik hareketlerine önlem çabalarını doğal kabul etmek gerekir. Âli Paşa, 1 Mart 1868 tarihli Girit'ten gönderdiği

48 *Copie d'une Dépêche de M. Le Comte Rechberg a l'Internonce Impérial en date de Vienne, 19 Juin 1860, BOA HR SYS 1869-C/2/2.*

49 BOA HR SYS 1405/3/14.

50 (*Extrait de la Refutation Faite Par Les Eveques Bulgares Des Objections Du Patriarcat Grec Au Projet Du Gouvernement Impérial.* BOA HR SYS 290/3/12.) Klasik kilise metinlerinin, her milletin kendi dini yöneticilerini belirlemesini emrettiği iddia ediliyordu. Bulgar milli talepleri, dini doğmaların da dünyevileşmesini ve millileşmesini sağlıyordu. 1867'de artık geleneksel dogmaların, sadece İmparatorluk yönetimi açısından değil, gayrimüslim milletlerin dini elitleri açısından da aşınmaya başladığı daha güçlü hissediliyordu. Doğu'da kilisenin dünyevi rolü farklı gündemlerde de olsa Islahat Fermanı Döneminde Babiâli ile Bulgar taleplerinin benzer delillere dayanmasına da vesile olmuştur. 1868'de Fener Rum Patrikhanesi, Bulgarların bağımsız milli kilise taleplerini cemaatin bütünlüğünü bozacağı gerekçesiyle kabul edilemez olarak nitelendirmiş, konunun dini alanla ilgili olması sebebiyle Babiâli'yi de tartışmanın dışında tutmak istemişti. Bulgar din adamları Patrikhane'nin tezlerine Ocak 1869'da verdikleri cevapta, konunun dünyevi ve politik yönüne dikkat çekmiş, dünyevi bir tartışmanın tarafı olarak Babiâli'nin milli Bulgar kilisesiyle sonuçlanacak adımları atma yetkisine sahip olduğu sonucunu çıkartmışlardı. Âli Paşa, 1870'te Roma'da Doğu Katolikliği üzerine yapılan tartışmalar hakkında Katolik Patrikhanesi'ne gönderdiği bir yazıda Babiâli'nin ibadet konusuna karışmadığını, fakat Doğu'da dini elitin sadece spiritüel alanda değil sivil alanda da devletle cemaatler arasında aracılık fonksiyonlarının bulunduğunu, bu politik konuları nedeniyle Babiâli'nin Doğu Kilisesi'ndeki atamalara taraf olduğunu savunmuştur. (BOA HR SYS 1765/4/9.) Kilisenin Doğu'da rolü ve biçiminin bu şekilde tarifi hem Babiâli'nin hem de Bulgar millici hareketin dayanağı olabilmıştır.

raporunda milliyetler prensibinin Avrupa devletlerinin zayıflamasına neden olduğunu ileri sürerek, “milliyetler (*nationalités*) prensibi, tehlikeli prensip, Türkiye’nin hiçbir zaman kabul demeyeceği” diye yazar.⁵¹ Helenizmi hastalık olarak nitelendiren Âli Paşa’ya göre milliyetçilik prensibi Girit’te din savaşına maske işlevi görüyordu.

Babiâli Doğu Savaşı sonrasında yeni Avrupa dengeleri kurulurken milliyetçiliğin Doğu’da bir uluslararası hukuk ilkesi haline dönüşmemesi için çalıştı. Her ne kadar Paris Barış Anlaşması’nın yirmi üçüncü maddesinde Babiâli’nin Eflak ve Boğdan’da *independante et nationale* (bağımsız ve milli) bir yönetimi kabul ettiği belirtilse de milliyetçilik prensibi en başta Avrupa uyumunu korumak amacıyla anlaşmanın bütününe yansımamıştı. Paris Barış Konferansı’nın 25 Şubat 1856 tarihli seansında imzalanan bir no’lu protokolün ekinin dördüncü maddesinde reaya tabanın ayrıcalıklarının İmparatorluğun bağımsızlık ve bütünlüğünü tehlikeye atmayacak şekilde düzenleneceği belirtilir. Tabii ki bu, milliyetçi rüzgârların İmparatorluk sınırlarından içeri giremediği anlamına gelmez. Bulgar Ekselansı’nın Hariciye Nezareti evrakında bile *eglise nationale* (ulusal kilise) olarak nitelendirilmesi, milli bilincin Babiâli nezdinde de tanıdığına kanıt kabul edilebilir.

Osmanlıcılık siyasetinin en somut adımlarından biri, 10 Ocak 1869 tarihli Tabiiyeti Osmaniye Kanunu idi. Vilâyetlere kanunun ilanını bildirmek için gönderilen yazıda,⁵² yabancı misyonlarla mutabık kalınarak hazırlandığı belirtilir. Fransız Büyükelçi Bourée kanun hakkında Paris’e şu görüşünü iletacaktır:

Osmanlı vatandaşlığı geçmişte sadece İslamın kabulüyle elde ediliyordu, din değiştirmenin olmadığı vakalar istisnaydı; yeni kanunun hükmüyle, eski gelenekten geriye bir şey kalmıyor. Osmanlı vatandaşlığı ikamet ve Avrupa devletlerinden de dayatılmış benzer formalitelerle elde edilecek.⁵³

51 *Rapport de S. A. AAli PACHA, Grand Vézir, Sur sa Missino dans l’Île de Crète*, BOA HR SYS 482/1/105.

52 Aristarchi Bey, *Legislation Ottomane ou Recueil Des Lois, Reglements, Ordonnances, Traités, Capitulations et Autres Documents Officiels de l’Empire Ottoman*, C:I, s. 9.

53 09 Şubat 1869, Borée’den Marquis de La Valette’e, *Affaires Etrangères, Documents Diplomatiques no XIII*, s. 49.

Osmanlıcılık siyasetinin bütününe itiraz eden Rusya ise doğal olarak bu kanuna da eleştirel yaklaşacaktır. Rusya, Babıâli'nin kanunu hazırlarken ortak bir uzlaşma için çaba göstermekten kaçındığını savunuyordu. Konu hakkındaki Rus memorandumunda⁵⁴ kanunun uluslararası anlaşmalara, protokollere ve kapitülasyonlara zarar verdiği iddia edilmişti. Rusya, Helenlerin daha önceki anlaşma ve protokollerle elde ettiğini iddia ettiği haklarının bu anlaşma ile ortadan kaldırıldığını ileri sürdü. Kapitülasyonlara zarar verdiği iddiası, başka reform hamleleri için de dile getirilecektir. Ayrıca soruna Yunanistan-Türkiye ilişkileri açısından yaklaşmak, Rusya'ya konuyu uluslararası hukuk içinde tartışma şansı veriyordu. Nitekim memorandumda Büyük Güçlerin, bu soruna müdahale hakkı bulunduğu savunulur.

Avrupa'daki süreçleri yakından izleyen Babıâli'nin İslahat Fermanı'nda ilan edilen çapta bir dönüşümün zorluklarının farkında olmaması düşünülemez. 1860 yılında III. Napoléon yönetiminin “katolisizmin yayılmacı eğilimlerine ve Katolik ruhbanların tahammül edilemez çürütmesine” karşı mücadele başlatacağı Agop Efendi tarafından İstanbul'a bildirilmişti. Agop Efendi bu mücadelenin Avusturya'yla savaşmaktan daha zor olduğunu söylemiş ve *la guerre des principes* (prensipler savaşı) olarak nitelendirmişti.⁵⁵ Âli Paşa da 1866'da şöyle yazar: “Bu ülkeyi (Osmanlı İmparatorluğu'nu) yönetmekle görevlendirilenler birden fazla engelle mücadele etmek zorundalar: Savaşılması gereken yabancı entrikalar, kökünün kazınması gereken adet ve önyargılar, iç savaş, ilerlemeyi yavaşlatmak için hiçbir şey eksik değil.”⁵⁶

Babıâli, her fırsatta reform programının mücadele etmek zorunda kaldığı engelleri hatırlatıyordu: İdari tüm şubeleri ve önemli sosyal sorunları kapsayan bu derece kapsamlı bir programın uygulanması farklı niteliklerdeki güçlükleri beraberinde getiriyordu. En kuvvetli karşı koyuş da toplumun moral değerlerinden ve “milli batıl itikatlardan” kaynaklanıyordu. Bu yüzden ilan edilen reformlar ortadan kaldırılması gereken çifte engele karşı iki misli çaba gerektiriyordu.⁵⁷

54 *Memorandum Russe Sur la Question de Nationalité en Turquie*. AMAE MD T 117/13.

55 30 Aralık 1859, Agop Efendi'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 413/19/2.

56 21 Şubat 1866, Âli Paşa'dan Salvet Paşa'ya, BOA HR SYS 1869/12/2.

57 *Consideration Sur l'Execution du Firman Imperial du 18 Février 1856*.

Babiâli kendi prensipler savaşını birçok aracı bir arada kullanarak yürütecektir ve kanunlaştırma hareketleri de bunlardan biridir. Âli Paşa 1868’de Sultan’ın Şûra-ı Devlet ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliye üyelerine yaptığı konuşmaya verdiği cevapta şu cümleler yer alır:

Yönetme sanatı iki temel prensip üzerine oturuyor; başta kamu saadetini teminat altına alan tüm hükümet hizmetleriyle ilgili yasaları hazırlamak ve sadakatle uygulamak ve sonrasında herkesin onur, servetleri ve hayatını ilgilendiren hak ve meşru vazifelerinin yasalarla tespiti. Bu iki prensip birbirini tamamlıyor.⁵⁸

Islahat Fermanı Dönemini yönetenler, bütün zorluklara rağmen İmparatorluk Hükümetinin bu savaşı kazandığını savundular. Fuad Paşa, bu sefer de 8 Mayıs 1867’de yine Mehmed Cemil Paşa’ya ve Musurus Bey’e gönderdiği sirkülerinde şu iddiayı ortaya atar: “Tarafsız bütün insanların vicdanlarına, dünya üzerinde, ilerleme yolunda bizim kadar büyük güçlüklerle mücadele etmiş olan ve bizim ülkemizdeki kadar reformu bu kadar zaman zarfında tamamlayabilen başka bir ülke bulunup bulunmadığını değerlendirme çağrısı yapıyoruz.”⁵⁹ Hariciye Nezareti’nden çıkan bu metinler her ne kadar sefaretlere hitaben yazılmış olsa da muhatap ülkelerin dışişleri bakanlarına okutulmak üzere kaleme alınıyor, hatta bir kısmı Babiâli tarafından kamuoyuyla da paylaşılıyordu.

Tanzimatın en başarılı reformcu dönüşümlerden biri olduğu iddiası, İmparatorluk yönetimini Hatt-ı Hümayun’un vaatlerini hayata geçirmemekle suçlayan eleştirilere İstanbul’dan verilen yanıttır. 27 Şubat tarihli sirkülerinin devamında Fuad Paşa şöyle yazıyordu: “Biz kendi ortaçağımızı yirmi yılda aştık, Avrupa onu ortadan kaldırmak için dört yüz yıl uğraşmıştı.” Babiâli’ye göre başka hiçbir devlet, Osmanlı İmparatorluğu kadar kısa zamanda ve yaşanan bütün zorluklara rağmen reformlarda bu kadar ilerleme kaydetmemişti.⁶⁰ Yine Babiâli’ye göre 1856 programının bazı maddelerinde eski rejimin (*vieux regime*) gelenekleri

58 BOA HR SYS 1861/10/25.

59 08 Mayıs 1867, Fuad Paşa’dan Mehmed Cemil Paşa’ya ve Musurus Bey’e, BOA HR SYS 478/1/221.

60 08 Mayıs 1867, Fuad Paşa’dan Mehmed Cemil Paşa’ya. BOA HR SYS 478/1/221.

çok gerilerde kalmış, bazı maddelerinin ise ancak varlığı hissedilebilmişti. Fakat bu prensipler teorik bir zeminden pratik bir zemine geçmişti ve bu Babiâli'nin övünebilmesi için yeterliydi.⁶¹ Aynı belgede Avrupa hükümetlerince şöyle sesleniliyor:

Yüksek sesle ilan edilebilir ki hiçbir ülkede kültür Türkiye'dekinden daha özgür ve daha hoşgörü içinde, aleni ve açık bir şekilde icra edilmiyor. Bu, ülkede ikamet eden veya ülkeyi ziyaret eden herkesin tanıklık edeceği bir gerçektir ve İmparatorluk Hükümeti gururla, diğer ülkelerde yüzyıllar gerektiren şeyleri yirmi yılda yaptığını söyleme hakkına sahiptir.

Benzer ifadeler Âli Paşa'nın yazdıklarında da yer alıyor: "Daha önce bir yüzyılda ve çok kan akıtılması pahasına yapılanlar, bizde on yılda ve bir zorluk olmadan gerçekleşti."⁶² Babiâli'ye göre geçmişten kesin bir kopuşun çok kısa sürede ve kansız gerçekleştirilebilmesi, reformlardaki başarılarla mümkün olmuştu.

Babiâli, İmparatorluğun 1839'da başlayan süreciyle Avrupa'nın 1789'dan gelen süreci kıyasladığında, kendisini liberal programın daha başarılı bir uygulayıcısı kabul ediyor, en azından diplomatik kulislere bu tezi savunuyordu. Fakat buradan çıkan sonuç, reformların tamamlandığı iddiası değildir. Âli Paşa yukarıdaki ifadelerini şu cümleyle tamamlamıştı: "Dostlarımız yirmi yılda aldığımız yola bakmalıdır, bizim gözümüzün önünde ise Avrupalı milletlerin buldukları yere varabilmek için gitmemiz gereken mesafeden başka bir şey olmamalı."

Başarılı reform adımlarıyla Babiâli'nin eksik kalanları da tamamlama iradesine sahip olduğu gösterilmek istenmiştir. Örneğin Fuad Paşa 1867 tarihli bir sirkülerinde şu ifadeler yer verir. "Amacımız her şeyi yeterince yaptığımızı göstermek değil; tam tersine, görevimizin bir bölümünü tamamlayabildiysek, kalanını da sonuçlandırmaya muktedir olduğumuzu kanıtlamak istiyoruz."⁶³ 29 Aralık 1867'de Carathéodory Efendi'ye gönderilen talimatta "liberal ve eşitlikçi reformlar" yönünde önemli ve kalıcı adımlar atılmakla birlikte henüz istenilen seviyeye ulaşamadığı kabul

61 *Consideration sur l'Execution du Firman Imperial du 18 Fevrier 1856.*

62 21 Şubat 1866, Âli Paşa'dan Safvet Paşa'ya, BOA HR SYS 1869/12/2.

63 15 Mayıs 1867, Fuad Paşa'dan Babiâli'nin Londra, Paris, Viyana, Berlin, Saint Petersburg ve Floransa temsilciliklerine, Documents Diplomatiques, s. 71.

edilmiş, bunun da iç güçlüklerden daha fazla dış etkilerden kaynaklandığı ileri sürülmüştü. Babiâli'ye göre iç huzursuzluklar yabancı kıskırtıcıların faaliyetlerinden kaynaklanıyordu.⁶⁴ Talimat Gorchakov'a da okutulmak üzere kaleme alınmıştı. Gorchakov, Carathéodory Efendi'ye metnin İstanbul'da değil Paris'te yazıldığını söyleyecektir.⁶⁵

Gorchakov'un tepkisi, şu gerçeği gösteriyor: Reformlar üzerine tartışmaların diplomasi gündeminin tepesine yerleştiği günlerde, Babiâli'nin reform sürecine ilişkin her türlü söz ve eylemi, her şeyden önce Büyük Güçler arasındaki dengeler yönünden değerlendiriliyordu. Bu eğilim muhtemelen, reform programının diplomasi faaliyetinin bir sonucu olarak şekillenmesinden kaynaklanıyordu.

1856'da Fransız konsoloslarına gönderilen bir talimatta konsolosların görevleri tanımlanmıştı: İlk olarak doğal fonksiyonları olan çıkarların korunması ve himaye edilmesi; ayrıca halkların durumu, ilerleme ve istisimler hakkında Osmanlı Hükümetini aydınlatabilecek bilgilerin İstanbul'daki büyükelçiliğe ve Paris'e iletilmesi.⁶⁶ Devamında da, Türk otoriteleriyle ilişki kurarken lisanlarında, icraatlarında, davranış ve tutumlarının bütününde, Sultan'ın egemenliği ve İmparatorluğunun bağımsızlığına saygı gösterildiğinin hissettirilmesi isteniyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlık ve egemenliğini hatırlatarak ifadelerle Paris Barış Anlaşması'nda da yer verilmişti. Birçok resmi metinde tekrarlama gereği duyulması bile, aslında konunun masada olduğunu gösterir. Zaten Büyük Güçlerin İstanbul'daki misyon başkanları kendilerini reformlar konusunda danışılması gereken merciler olarak görüyorlardı. Örneğin Buiwer 1861'de Âli Paşa'ya gönderdiği bir yazıda,

64 Fuad Paşa böyle bir iddiaya en başta kendisinin karşı çıkacağını söyledi. Hariciye Nazırının iddiasına göre sadece Epir ve Thessalie'de ciddi sorunlar yaşanıyor. Bu bölgelerde de halk, dış kıskırtıcılara karşı birleşmişti. Fuad Paşa, Babiâli'nin reform konusundaki kararlılığını ve başarılarını ortaya koymak için, Vilâyetler Nizamnamesi, karma mahkemeler gibi atılan adımlardan örnekler vermişti. (27 Ekim 1867, Fuad Paşa'dan Carathéodory Efendi'ye, BOA HR SYS 479/1/189-190.)

65 27 Aralık 1867, Carathéodory Efendi'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 479/1/205.

66 AMİAF CP T 324/454-461.

polis teşkilatı ile adliyede planlanan reformlarla ilgili yabancı temsilciliklere bilgi verilmemesinden yakınmıştı. Bulwer yabancı temsilciliklerin dostça ve gayriresmi de olsa bilgilendirilmelerini, yine dostça ve gayriresmi olarak değerlendirmelerinin alınmasını istemişti. Yazıda “Büyük Güçlerin temsilcilerini haberdar etme konusunda herhangi bir sakınca hissetmemelisiniz”⁶⁷ deniliyordu. İstanbul’da görev yapan Batılı diplomatlar, sadece reformların uygulanması için değil, kendileriyle sürekli temas halinde olunması için de Babiâli’yi zorluyorlardı.

Buradan hareketle Babiâli’yi yönetenlerin İmparatorluğun iç işlerini Batılı devletlerin müdahalelerine teslim ettiği sonucunu çıkartmak doğru olmayacaktır. Batılı devletlerin reform sürecine müdahale istekleri, Hariciye Nezareti’nin birçok yazışmasında şikâyet konusu yapılmıştır. Kasım 1860’ta Musurus Bey’e, İngiliz Dışişleri Bakanı’na da okutulmak üzere gönderilen bir talimatta şu ifadeler yer alıyor: “Ülkemizin gerçek ihtiyaçlarını sadece biz bilebiliriz. Yabancı diplomasi bizden daha iyi değerlendirme yapma şansına sahip değildir... Bir süre rahat bırakılmamız halinde, gerekli reformları tamamlamak için hâlâ yeterli enerjimiz olduğu görülecektir.”⁶⁸ Yazıda reformlar yapılmasını tavsiye edenlerin, inisiyatifli Babiâli’ye bırakması ve onun otoritesine zarar vermemeleri isteniyordu.

Babiâli reform programında gerçekleştirdiğine inandığı ilerlemelere dayanarak Büyük Güçlerin rolünü tavsiye ile sınırlamak için çalışıyor, Avrupalı diplomatları reformlarla ilgili karar süreçlerinin olabildiğince dışında tutmaya çalışıyordu. Hatta Osmanlı diplomasisi liberal reformları Sultan’ın egemenlik haklarının garantisini olarak görüyordu. Fransız siyasetçi De Valmy kaleme aldığı broşüründe şunu söylüyor: “Reformdan yana olanlar medeniyete ve Osmanlı bağımsızlığına hizmet eder.”⁶⁹

Âli Paşa da 1861’de Outrey ile yaptıkları bir görüşmede, reformlar hakkında büyükelçiliklerin hangi rolü oynamasını istediklerini şu cümlelerle dile getirdi: “Hiçbir zaman geri çevirmediğimiz prensipler üzerine genel önerilerle sınırlı davranımdır ve daha sonra pratikte ortaya çıkan

67 20 Şubat 1861, Bulwer’den Âli Paşa’ya, BOA HRP.SYS 1869/9/1.

68 BOA HRP.SYS 1860/7/14.

69 E. De Valmy, *Reform de l’Empire Ottoman Leur Influence Sur les Progrès de la Civilisation et le Maintien de l’Équilibre Européen*, s. 9.

ihtiyaçlara göre yapılması gereken değişiklikleri belirtmek dışında yeni kanunları bizim ilan etmemize ve uygulamamıza müsaade edilmelidir.”⁷⁰ Fuad Paşa, Bourée’ye Babîâli’nin kendi çıkarlarını ve kendisini tehdit eden tehlikeleri herkesten daha iyi gördüğünü söyleyerek Âli Paşa’yla aynı mesajı vermişti.⁷¹ Âli Paşa da Bourée’ye 1870’te gönderdiği özel bir mektubunda bu fikri şöyle bir benzetmeyle ortaya koyar: “Yetenekleri vasat bir kaptan tarafından yönetilen bir geminin doğru limana varma şansı, yetenekli fakat her biri farklı fikirdeki birçok kaptan tarafından yönetilen bir gemiden daha fazladır.”⁷²

Osmanlı diplomatları da muhatapları dışişleri bakanlarıyla görüşmelerinde aynı hassasiyeti dile getirmekten çekinmeyecektir. Örneğin Mehmed Cemil Paşa, Fransız Dışişleri Bakanı ile şu sert cümlelerle konuşabiliyordu:

Allaha şükür; Türkiye yabancı etkisine ve tavsiyelerine ihtiyaç kalmadan ülkelerinin menfaatlerini savunabilecek ve diğer Avrupa hükümetlerinin devlet adamları kadar kendi görüşlerini geliştirerek ve meşru haklarını savunmayı bilerek diplomatik eylem ile notları kaleme alabilecek seçkinlikte ve yeterlilikte devlet adamlarına sahiptir.⁷³

1855’te İmparatorluğun Hıristiyan cemaatlerine verilen hakların, yabancının bu cemaatler üzerindeki himayeci politikalarından değil, Sultan’ların her zaman sadık kaldıkları ve Hıristiyan toplumlarının haklarının muhafazasını emreden İslamist yasalardan kaynaklandığı ilan edilmişti.⁷⁴ Islahat Fermanı’nın hemen öncesinde bu vurguyla aslında amaçlanan, İmparatorluğun idaresine yabancı müdahalesini sınırlandırabilmektir. Âli Paşa Eylül 1860’ta Avrupa’daki Osmanlı sefaretlerine gönderdiği bir yazıda, Babîâli’nin reformları ertelemeden uyguladığını, dost ülkelerin iyi

70 BOA HR SYS 1869-D/2/48.

71 04 Nisan 1867, Fuad Paşa’dan Mehmed Cemil Paşa’ya, BOA HR SYS 478/1/164-165.

72 BNF DM 22920/4-7.

73 25 Aralık 1863, Mehmed Cemil Paşa’dan Âli Paşa’ya, BOA HR SYS 971/1/14.

74 *Memoire Sur la Question du Maintien des Privileges Religieux des Chretiens de l’Empire Ottoman*, BOA HR SFR (03) 21/26/2.

niyetli önerilerini kendi bağımsızlığı ile çelişmediği sürece kabul ettiğini yazar.⁷⁵ Mart 1868’de Girit’ten gönderdiği raporunda da Avrupa’dan gelen önerilere saygı göstermekle beraber, amacının Sultan’ın otoritesine ve İmparatorluğun birliğine zarar veren hak iddialarına aşılmaz bir sınır çizmek olduğunu vurgular.⁷⁶

Osmanlı vatandaşlık kanunu hakkındaki Rus memorandumunda şu ifadeye yer verilmiştir: “Büyük Güçler, tartışmasız bir şekilde Avrupa yetki alanına giren bir konuyu ortak mutabakatla düzenlemek için müdahale hakkına sahiptir.”⁷⁷ Babiâli’nin Doğu Savaşı’ndaki müttefikleri ise reformları İmparatorluğun bağımsızlığı meselesinin bir parçası olarak dile getiriyorlardı. Hariciye Nezareti’nden çıkan yazılarda Büyük Güçlerin Sultan’a karşı dostlukları bile zaman zaman İmparatorluğun iç işlerine müdahale edilmemesiyle ilişkilendirilerek dile getirilmiştir. 1858’de İngiltere’deki hükümet değişikliği üzerine Lord Malmesbury yeni kabinenin, geçmiş dönemde olduğu gibi Sultan’ın egemenlik haklarının ve İmparatorluğun politik çıkarlarının muhafazası için sevgi ve dostluk eğilimini İmparatorluğun iç işlerine müdahaleden kaçınarak ortaya koyacağını vaat etmişti.⁷⁸

Bulwer, 24 Eylül 1861’de bir talimat almıştı:

Tavsiyede bulunması istendiğinde, Türk Hükümetinin otoritesini ve Türk İmparatorluğu’nun huzurunu destekleyecek yerinde önerilere bilgi ve fikirle hazırlıklı olmak dost bir gücün büyükelçisinin görevidir. Fakat kendisini bu vesileyle bir fermanın ve bir nazır atamasının detaylarına girmekten ziyade genel prensiplerle sınırlandırmalıdır... Majestelerinin Hükümeti, sizin de farkında olduğunuz gibi bu tavsiyeleri sadece gerçekten içten ve tarafsız dost olarak verebilir. Bu yüzden Sultan’ın veya nazırlarının, sanki Büyük Britanya’nın tavsiyelerinde kendisi adına bir hedefi varmışcasına zorlanmaması önemlidir.⁷⁹

75 17 Ekim 1860, Âli Paşa’dan Londra, Paris, Viyana, Petersburg, Berlin temsilciliklerine, BOA HR SYS 1861/1/33.

76 *Rapport de S. A. Aali PACHA, Grand Vézir, Sur sa Missino dans l’Île de Crète*, BOA HR SYS 482/1/105.

77 AMAE MD T 117/13.

78 11 Mart 1858, Musurus Bey’den Fuad Paşa’ya, BOA HR SYS 578/3/1.

79 NA FO 78/2436/574.

Bu ifadeler, Babiâli'nin hassasiyetlerinin müttefik hükümetlerince de bilindiğini, en azından diplomatik söyleme yansıdığını gösterir.

Lord Palmerston'a göre 1855'te reformların bir ferman şeklinde ortaya konulması hem Avrupa'da İmparatorluk içine bir sempati oluşturacak hem de İmparatorluğun bağımsızlığına zarar verecek uluslararası yaptırımları savunan düşmanlarını silahsızlandıracaktı.⁸⁰ 1850'de de "İngiltere Türk İmparatorluğu'nun bütünlüğüne ve bağımsızlığına büyük bir önem yüklüyor fakat hiçbir ülke kendi iç kuvvet unsurları olmaksızın sürekli bir şekilde bağımsız güç durumunu sürdüremez"⁸¹ demişti. Lord Stanley, 1868'te Agathon Efendi'nin nazır olarak atanması üzerine, Sultan'ın yabancı kuvvetlerin baskısı olmadan reformları uygulayabildiğinin ortaya çıktığını yazacaktır.⁸² Fransız Dışişleri Bakanı Moustier de 22 Mayıs 1867'de Mehmed Cemil Paşa'yla yaptıkları özel bir görüşmede; Doğu'nun, tavsiyelerin kabul ve takip edilmesinden ibaret bir ülke olmadığını söyleyerek, benzer yaklaşımı dile getirmişti.⁸³ Bu ifadeler, Avrupa'dan gelen tavsiyelerin bağımsızlık hedefiyle çelişmediği, aksine bu hedefe hizmet ettiği mesajını vermeyi amaçlıyordu.

1856 Paris Barış Anlaşması'nın en çok tartışılan maddelerinden biri dokuzuncu maddedir.⁸⁴ Enver Ziya Karal bu maddeyi anlaşma devletleri için bir zafer, Osmanlı Devleti için bir yenilgi kabul eder.⁸⁵

Anlaşma taraflarının her biri bu maddeyi kendi anlamak istediği şekilde yorumladı. Örneğin 1860'ta Büyük Güçlerin İstanbul'daki elçilerinin

80 25 Ağustos 1855, Musurus Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1869-B/3/38.

81 14 Ağustos 1850, Lord Palmerston'dan Mehmed Paşa'ya, BAO HR SYS 1869-B/2/35.

82 25 Mart 1868, Lord Stanley'den Henry Eliot'a, BOA HR SYS 1861/9/3.

83 BOA HR SFR (04) 134/17/1.

84 Maddenin ilk paragrafında Sultan'ın ilan ettiği din ve töken ayrımı yapmadan tüm tebaasının koşullarını geliştiren Ferman ile Hristiyan halklara karşı yüce gönüllülüğünü gösterdiğini ve bu belgeyi imzacı güçlere de iletildiği belirtildikten sonra, ikinci paragrafta şu ifadeye yer verilmişti: İmzacı güçler bu tebliğin yüksek değerini ortaya koyarlar. Tabii ki bu (tebliğ) hiçbir durumda söz konusu Güçlere, Majesteleri Sultan'ın tebaasıyla ilişkilerine veya İmparatorluğunun iç idaresine kolektif veya ayrı ayrı karışma hakkı vermeyecektir.

85 Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt II, s. 6.

katılacağı uluslararası konferans toplanması önerildiğinde, Babiâli konferansın Paris Barış Anlaşması'na indirilen ölümcül darbe olacağını söyleyerek itiraz etti.⁸⁶ 1867 Haziran'ında Rusya, Fransa'nın da desteğiyle Girit için uluslararası araştırma komisyonu önerdiğinde Babiâli itirazına dayanak olarak bu maddeyi gösterdi. Osmanlı diplomasisi, dokuzuncu maddenin İmparatorluğun bağımsızlığının dayanağı olarak görülmesini istiyordu. Musurus Bey 1867'de Lord Stanley'le yaptığı görüşme-yi İstanbul'a şu cümlelerle rapor etmişti: "Kendisine, Büyük Güçlerin Sultan'ın tebaasıyla ilişkilerine ve İmparatorluğun iç işlerine karışmama taahhüdü altına sokan Paris Barış Anlaşması'nın dokuzuncu maddesine ve bu maddenin ruhuna saygı göstermek gerektiğini hatırlattım."⁸⁷ Babiâli, Eflak-Boğdan gibi anlaşma maddeleri arasında yer alan konular dışında, İmparatorluğun iç işi olarak kabul ettiği sorunların uluslararası diplomasinin konusu olmasını engellemeye çalışıyordu. 1860'ta Bulwer *Conseil Oligarchique Dictatorial* oluşturulmasını önerdiğinde de Babiâli, Hatt-ı Hümayun'da yer almaması nedeniyle Bulwer'in böyle bir öneri yapmaya yetkili olmadığını söyleyecektir.⁸⁸ Babiâli için Hatt-ı Hümayun'u Batılı diplomatların yetki sınırı haline dönüştüren, anlaşmanın dokuzuncu maddesiydi.

Aslında daha Kırım Savaşı devam ederken Avrupa devletleri kendilerini reformlar konusuna taraf kabul ediyorlardı. Zaten savaşın ilan edilen nedeni, Osmanlı yönetimi altındaki gayrimüslim toplumlardı. Hatt-ı Hümayun'un hazırlık konferanslarına Sardunya davet edilmemiş, İstanbul'daki Ortalçisi Tecco bu durumu yazılı olarak protesto etmişti.⁸⁹ İtalyan diplomat ittifak anlaşmalarının, taraflarına barış konusunda işbirliği yükümlülüğü getirdiğini, Sardunya'nın barışın temeli kabul edilen dört nokta müzakerelerinin dışında tutulamayacağını öne sürdü. Sonuçta Tecco istediğini alamasa da bir iddiayı ortaya koymuştu. 1860'ta Sardunya elçisi Durando, Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın Rumeli teftiş gezisi hakkında diğer büyükelçilikler bilgilendirildiği halde kendisiyle herhangi bir yazışma yapılmamasından şikâyetini, Paris Barış Anlaşması'nın imza-

86 BOA HR SYS 1860/7/14.

87 26 Mart 1867, Musurus Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 478/1/143.

88 13 Aralık 1860, Musurus Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1860/7/29.

89 12 Ocak 1856, Tecca'dan Thouvenel'e, AMAE CP T 324/124-129.

cı devleti sıfatına dayandırdı.⁹⁰ Durando, anlaşmayla Sardunya'nın diğer Büyük Güçlerle eşit bir pozisyon kazandığını, fakat dört yıllık görev süresi boyunca Babiâli'nin bu pozisyonu yadsıyarak uluslararası bir prensibi ihlal ettiğini savunuyordu. 1870'te Karadağ'la ilgili karma araştırma komisyonu tartışılırken Visconti Venosta da Rüstem Bey'e Paris Barış Anlaşması'nın imzacılarından biri olarak İtalya'nın diğer güçlerle eşit konumunu hatırlattı.⁹¹ Hükümetinin İmparatorluğun iç işlerine müdahale amacı taşımadığını, fakat Babiâli Büyük Güçlerin yardımına başvurduğunda diğer imzacı devletlerle aynı sıfatla ortak çözümün içinde yer almak istediğini söyledi.

Ağustos 1858'de kaleme alınan *Note Sur l'Administration de la Turquie Depuis la Prolumugation du Hatt-ı Houmayoun* başlıklı raporda,⁹² 1854'te dış tehlikeye karşı İmparatorluğun savunmasını üstlenen devletlerin ülkenin iç işleriyle de ilgilenmeleri gerektiği iddia edilir. Fransa'nın üzerine düşeni, Paris Barış Anlaşması'nın imzacı devletlerinin hiçbirinin reddedilemeyecek şekilde yerine getirdiği belirtilir. 1867'de kaleme alınan bir Fransız memorandumunda da Paris Barış Anlaşması ile Hatt-ı Hümayun'un vaatlerinin uluslararası yükümlülüğe dönüştüğü, bu vaatlerin uygulanmamasının dokuzuncu maddenin unutulması anlamına

90 1860'ta Kıbrıslı Mehmed Paşa Rumeli eyaletlerine teftiş gezisine çıkarken Büyük Güçlerin elçilikleri yazılı olarak bilgilendirilmiş fakat Sardunya Krallığı'na her hangi bir yazı gönderilmemişti. Sardunya elçisi Durando Babiâli'ye başvurarak bunu bir hatanın sonucu olarak değerlendirdiğini bildirdi, kendisine de yazışmaların bir örneğinin gönderilmesini istedi. (BOA HR SYS 1869-C/2/3.) Fakat Babiâli, Durando'nun beklediği tebligatı yapmamakta ısrar edecektir. Bunun üzerine Durando 28 Temmuz'da Başdrogmanı Vernoni aracılığıyla Hariciye Nazırı Fuad Paşa'ya protesto gönderdi. Sardunya'ya yönelik ayrımcılığın, anlaşmanın yürürlükten kaldırılması ve Babiâli'nin uluslararası yükümlülüklerinin ihlali olacağını öne sürüyordu. (BOA HR SYS 1869-C/2/4.) Fuad Paşa 2 Haziran'da Rüstem Bey aracılığıyla Dışişleri Bakanı Kont Cavour'u bilgilendirecektir. Rüstem Bey'le görüşmesinde Cavour, Sultan'ın kararından memnuniyet duyduğunu dile getirdi. (21 Haziran 1860, Rüstem Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1861/1/9.)

91 22 Mart 1870, Rüstem Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 824/1/50.

92 *Note Sur l'Administration de la Turquie Depuis la Prolumugation du Hatt-ı Houmayoun Aoust 1858*, AMAE MD T 115/40.

geldiği söylenir.⁹³ 1867’de kaleme alınan bir Rus memorandumunda da şu cümleler yer alıyor: “Protokollerde kaydedilen hükümler ve Babiâli ile Büyük Güçler arasında gidip gelen resmi notlar, bu sorunun Avrupalı ve enternasyonel karakterine işaret ediyor.”⁹⁴ Memorandumda göre 02 Şubat 1830 Londra protokolü, Yunanistan ile Babiâli arasındaki milletler sorununun uluslararası nitelik kazanmasının başlangıcıydı.

Fuad Paşa’nın Avrupa diplomasisinin Süveyş Kanalı projesini en haretli tartıştığı günlerde proje hakkında söylediği cümleler, aslında bütün bu tartışmalarda Babiâli’nin vardığı sonucu da özetliyor: “Türkiye ne bu Gordion düğümünü tamamiyle kendi başına kesmeye kalkışarak kendisini işin bütün yükün altına sokabilir ne de söz konusu egemenlik haklarından vazgeçerek sorunu tamamen Avrupa’ya terk edebilir.”⁹⁵

Sorunun bu niteliği, reformlar üzerinden Doğu Savaşı’ndaki müttefikleriyle ilişkide aynı anda hem uzlaşa hem de mücadeleye dayanan bir duruma işaret eder. Babiâli’nin en fazla üzerinde durduğu ve önem verdiği reformlardan birinin Doğu’daki yabancı posta servislerinin tasfiyesi olduğunun Fuad Paşa tarafından ifade edildiği düşünüldüğünde, müttefiklerle mücadelenin nesnel temellere oturduğu daha iyi anlaşılıyor.⁹⁶ Öbür taraftan da İmparatorluk Hükümeti kendi gelecek güvencelerini İngiltere ve Fransa’yla ittifak üzerine bina etmişti.

Hatt-ı Hümayun’un ilanından sadece birkaç gün sonra Şark’taki Fransız konsoloslarına gönderilen bir talimatta İngiliz-Fransız ittifakının önemi vurgulanmış, konsoloslardan İngiliz muhataplarıyla ilişkilerini bu ittifakın gereklerine göre düzenlemeleri istenmişti. Talimatta şu ifadeler yer alıyordu:

Müttefik güçler çabalarını Osmanlı İmparatorluğu’nun bağımsızlığını savunmak üzerine yoğunlaştırırken, bu İmparatorluğun korunması, reyanın varlığının ilerleyen gelişimini, iç idaresindeki bilge reformların

93 AMAE MD T 117/9.

94 *Memorandum Russe Sur La Question de Nationalité en Turquie* AMAE MD T 117/13.

95 12 Ocak 1860, Fuad Paşa’dan Musurus Bey’e, BOA HR SYS 970/4/16.

96 5 Haziran 1867. Fuad Paşa’dan Mehmed Cemil Paşa’ya. BOA HR SFR (04) 124/65/6.

başlangıcını gelecek için en esaslı güvencelerden biri olarak görüyorlar. Sultan'ın Hükümetinin kendisi de hem hümanitenin hem de politikanın ona tavsiye ettiği bu medeniyet yoluna girmenin gerekliliğini anlıyor.⁹⁷

Yani diplomasi dilinde Osmanlı reformları aynı zamanda bu ittifakın başta gelen koşullarından biri olarak anılıyordu.

Reformlar, İngiltere ve Fransa'nın Doğu'daki hamlelerini meşrulaştırma araçlarındandı. İngiliz Hükümeti Ocak 1856'da Doğu'daki konsololarıyla ilgili bir projesini şu tezlerle savunmuştu: "İngiliz ve Fransız Hükümetlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na olan ilgileri dışardan gelen saldırılara karşı onu savunmakla sınırlı değildir; sosyal gelişme, ilan edilmiş reform tedbirlerinin sonuçları da bu ilgiye dâhildir. Barış, Osmanlı İmparatorluğu'na bütün imkânlarını gelişme yolunda kullanma fırsatı verecek." Babiâli'nin bu yöndeki arzularının gerçekleştirilebilmesi, yerel otoritelerin desteğini gerektiriyordu. "İngiliz ve Fransız konsoloları hem fanatik valilerle mücadelede hem de reformlara istekli valilerin desteklenmesinde katkı yapabilirler."⁹⁸

Reformcu bilinen valiler bile bu konuda İngiliz Hükümetiyle aynı fikirde değildir. Örneğin Mısır Hıdivliği'nin dışişleri temsilcisi Nubar Paşa, İngiliz Büyükelçi Lord Lyons'a şunları söylemişti: "Mısır'daki yabancı konsolosluk yargısının alanı çok büyüktür, o kadar ki Hıdiv'in kendisi on yedinci konsolostan başka bir şey değildir."⁹⁹ Hem birçok valinin konsololarla iktidar mücadelesi hem de İngiliz ve Fransız konsoloları arasındaki prestij kavgası dönemin taşradaki yaygın gündemiydi. Bu yüzden de İngiliz Hükümetinin yukarıdaki ifadeleri samimiyetten uzaktır. Fakat reformların söylemlerde nasıl bir meşruiyet kaynağına dönüşebildiğini göstermesi açısından önemlidir.

XIX. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Doğu sorunu, İngiliz-Fransız menfaatlerinin de zaman zaman karşı karşıya gelebildiği çatışma alanlarından biriydi. Örneğin Süveyş Kanalı projesi nedeniyle diplomasi kulislerinde İngiliz-Fransız savaşı ihtimali tartışıldı. Lord Cowley Mısır Hıdivi Abbas Paşa'nın, olası bir Fransız-İngiliz savaşını göze almadan bu proje-

97 AMAE CP T 324/454-461.

98 *Les Consuls Britanniques dans le Levant, Projet*, AMAE CPT 324/264-270.

99 13 Mart 1867, Lord Lyons'dan Lord Stanley'ce, NA FO 78/1958/95.

ye cesaret edemeyeceğini söylemişti.¹⁰⁰ Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi Thouvenel de büyükelçilik drogmanlarından Delaporte'a gönderdiği 17 Aralık 1858 tarihli talimatında, Babiâli'nin İngiliz ve Fransız Hükümetlerine, konu hakkında mutabakat sağlamalarını dilemek üzere başvuracağını yazar.¹⁰¹ Thouvenel'in de dikkat çektiği gibi sorun hızla çözüme kavuşturulmazsa İngiltere ve Fransa arasında savaş tehlikesi ortaya çıkacaktı ve olası çatışmanın sorumluluğu Babiâli'nin üstüne kalabilirdi.¹⁰² Lord Russell da 21 Ocak 1860 tarihinde şu satırları kaleme alır: "(Britanya Hükümeti), eğer durmaksızın İstanbul'dan İskenderiye'ye, İskenderiye'den İstanbul'a Mösyö Lesseps ve Paris'teki ajanlarıyla tartışmalara davetiye çıkartılırsa, Türkiye'nin çıkarlarının uygun bir şekilde savunulmasının ve Fransa'nın dostluğunun muhafazasının mümkün olmayacağını seziyor."¹⁰³ Aynı yazıda Babiâli'nin iki büyük deniz gücü arasında çatışma olmayacağını garantiye alma çabalarıyla ilgili de şu cümle yer alıyor: "Britanya Hükümeti açık yüreklilikle bu garantiyi vermeye muvafakat göstermediğini deklare eder." Kanal projesinin sahibi Lesseps'in 31 Mayıs 1858 tarihli mektubu, şirketin Büyük Güçler Hükümetleri arasındaki çelişkilerden ne derece faydalandığını gözler önüne seriyor: "İngiltere'de, Fransa ve diğer güçlerin yardım ve müdahalelerini talep ettiğim gün beni desteklemeyeceklerine inanılması büyük bir yanılsama olacaktır."¹⁰⁴ Süveyş Kanalı inşaatı, reform sürecinin önemli bir parçası olarak görülebilir.

Fransız Büyükelçi La Cour, Babiâli'ye 1855'te düzenlenmesi planlanan Paris Uluslararası Sergisi'ne daveti iletirken bile İngiltere'nin 1851 Londra Uluslararası Sergisi davetine olumlu cevap verildiğini hatırlatmış; aynı yaklaşımın ülkesine gösterilmesini isteyerek aslında iki ülke arasındaki rekabeti bir kez daha ortaya koymuştu.¹⁰⁵ Bu rekabet konsolosluk düzeyinde bile kendini gösterir. Örneğin Fransa'nın Musul Konsolosu Dominik rahiplerinin sayfiye evleri için izin almakta zorlandıklarını bü-

100 BOA HR SYS 970/4/1.

101 17 Ekim 1859, Thouvenel'den Delaporte'a, BOA HR SYS 970/4/4.

102 BOA HR TO 199/11/1.

103 BOA HR SYS 970/3/1.

104 BOA HR SYS 970/2/8.

105 BOA HR SYS 467/7/1.

yükelçiliğe bildirdiği 9 Mayıs 1853 tarihli raporunda şunları yazar: “Kaynağını aradığımda, bizzat validen öğrendim ki bence problemin tamamen dışında olan İngiliz Konsolos Yardımcısı misyonerlerimize köstek olması için onu zorlamış.”¹⁰⁶

Benzer örnekler, Islahat Fermanı Döneminde İngiltere ve Fransa’nın, Babiâli’nin iki temel müttefiki olduğu gerçeğini değiştirmiyor. 1862 yılının Eylül ayında da Âli Paşa, Musurus Bey aracılığıyla Lord Palmerston’a gönderdiği mesajda, Babiâli’nin bütün çabalarına rağmen ekonominin istikrara kavuşturulamamasından dış destekli iç huzursuzlukları sorumlu tutmuş, bazı dost devletleri açıkça suçlamıştı.¹⁰⁷ Bu eleştirinin ucunun İngiltere ve Fransa’ya da dokunduğu söylenebilir. Fakat Babiâli Rusya’ya karşı en önemli silahının İngiltere ve Fransa’nın reformlara verdiği destek olduğunu biliyordu. İmparatorluğun bağımsızlığına olabildiğince zarar vermeden bu desteğin devamını temin etmek, Tanzimat diplomasisinin idealidir.

Daha Âli Paşa, Paris Barış Konferansı için İstanbul’dan hareket etmeden Hariciye Nazırı sıfatıyla Fuad Paşa, İmparatorluğun Rusya’yla tüm ilişkisinin kolektif imzanın garantisi altında olmasını istediklerini Thouvenel’e söylemişti. Fuad Paşa’ya göre eğer Rusya ayrı bir anlaşmada ısrar ederse bu anlaşma, aynı Karadeniz’le ilgili düzenleme gibi genel anlaşmanın eki olmalıydı.¹⁰⁸ Babiâli bu yolla Rusya’yla ilişkilerine İngiltere ve Fransa’yı taraf yapmaya çalışıyordu.

Fransa ve İngiltere, Hariciye Nezareti yazışmalarında sıkça *l’Angleterre et la France alliées au meme titre de la S. Porte* (Babiâli’nin eşit konumdaki müttefikleri İngiltere ve Fransa) ifadesi göze çarpar.¹⁰⁹ Osmanlı diplomatları en azından iki temel müttefikinden birine yaslanmadan hareket etmeyeceğini açıkça ortaya koymaktan çekinmeyecektir. 1859’da Babiâli’nin Avusturya’yla ikili bir anlaşma imzaladığı söylentisi üzerine Osmanlı sefreti haberi alanların akınına uğramıştı. Agop Efendi’nin 12 Mart tarihli raporunda şu cümle yer alıyor: “Onlara, diğer müttefiklerinin yokluğunda Türkiye’nin Avusturya’yla anlaşma imzalamasının

106 BOA HR H 403/21/1.

107 Ekim 1862, Âli Paşa’dan Musurus Bey’e, BOA HR SYS 1860/7/39-40.

108 18 Şubat 1856, Thouvenel’den Walewski’ye, AMAE CP T 324/400-407.

109 BOA HR SYS 970/8/1.

imkânsızlığını anlatmaya çalıştım.”¹¹⁰ Diğer müttefiklerden kastedilen İngiltere ile Fransa’dır ve Agop Efendi bu iki devlet olmadan Babîâli’nin hiçbir anlaşmaya imza atmayacağı önbilgisiyle hareket ediyordu.

Fransız ve İngiliz Hükümetleri de Doğu sorununda kendi özel konularını sık sık hatırlatıyorlardı. Örneğin Lord Palmerston 1855’te İngiltere ve Fransa’nın gerek coğrafi konuları gerekse çıkar gözetmeyen politikaları İmparatorluğun bütünlük ve bağımsızlığına tehlike oluşturmamasına rağmen, komşu devletlerin –yani Rusya ve Avusturya’nın– reformlarda geri kalınmasını uluslararası müdahale için gerekçeye dönüştürebileceklerini iddia etmişti.¹¹¹ İmparatorluk, Avusturya ile sınır bölgelerinde, bu ülke ile dostluğunu sorgulamak zorunda kalacağı sorunlar yaşıyordu. Örneğin Âli Paşa 1861’de Avusturya’nın Karadağ sınırındaki askeri operasyonları nedeniyle, müttefik olarak görülen bu devletin dostça olmayan tavrından Babîâli’nin üzüntü duyduğunu yazdı.¹¹² Fransız diplomasisi de Avusturya’nın İmparatorluk toprakları içlerine sarkan operasyonlarını, Paris Barış Anlaşması’nın ihlali olarak nitelendirip kınayacaktır.¹¹³

Bu iki hükümetin dostluğunun başta gelen koşullarından biri yine reformlardır ve zaman zaman hükümetler adına bu durum Babîâli’ye de ifade edilmiştir. Örneğin Lord Palmerston, Vogoridés Bey’e şunları söylemişti:

Britanya Hükümeti Türkiye’yi güçlü, müreffeh ve sakin görmekten ve iki ülke arasındaki dostluk ve ittifakı günden güne güçlendirmekten başka bir şey istemiyor. Babîâli, İngiltere’nin desteğine itimat edebilir. Fakat bu destek bazı koşullarla orantılıdır; tebaanın refahı, kaynaklarının geliştirilmesi, iç politik kanunlarının ilerletilmesi, idari reform ve iyileştirmelerin uygulaması, İmparatorluğun tüm noktalarında tatbik edilen ve tebaaya haklarını garanti eden tekdüze bir yargının kurulması.¹¹⁴

110 BOA HR SYS 413/14/2.

111 BOA HR SYS 1869-B/3/34.

112 04 Nisan 1861, Âli Paşa’dan Kallimaki Bey’e, BOA HR SYS 824//2/3.

113 BOA HR SYS 824/2//18.

114 14 Temmuz 1859, Vogoridés Bey’den Fuad Paşa’ya, BOA HR SYS 1860/2/13.

1869 tarihli Vatandaşlık Kanunu yürürlüğe girdiğinde, Yunanistan kanunun Helenlerin haklarının ihlali anlamına geldiğini ileri sürdü.¹¹⁵ Fransız Dışişleri Bakanı La Valette, Yunanistan'ın Avrupa hükümetleri nezdinde dile getirdiği eleştirileri kabul etmediğini açıkça ortaya koydu; hatta Sultan'ın tebaasına yabancı himayesine de karşı olduğunu söyledi. Babiâli'ye Yunanistan'a cevap bile vermemesini önerdi. Mehmed Cemil Paşa, Yunanistan'ın girişimleri konusunda Lord Lyons'un da benzer görüşleri dile getirdiğini aktarıyor. Rusya ise yukarıda da değinilen ve Yunan tezlerini destekleyen raporu kaleme almıştı.

Rus tehdidi, Babiâli'nin dış politikasına yön veren en önemli etkenlerdendi. 1867'de Fransız Dışişleri Bakanı Moustier, Rusya'da gerici muhalefetin geliştiğine dikkat çekmişti. Bu muhalefetin etkisini sınırlamak adına Petersburg Hükümeti, kamuoyunun Doğu Hıristiyanları konusundaki hassasiyetini tatmin etmek ve Kırım yenilgisiyle yitirdiği itibarını ve konumunu yeniden kazanmak zorundaydı.¹¹⁶ Oysaki İngiliz ve Fransız kamuoyu, hükümetlerini Doğu sorunu konusunda aktif politika yürütmek için zorlamıyordu. Bu görüşleriyle Moustier İstanbul Hükümetine, İngiltere ve Fransa'nın Doğu politikası ile Rusya'nın Doğu politikasının farklı şekillendiği mesajını bir kez daha gönderdi. Moustier, Gorchakov'un Doğu'yu sadece teoriden ve Petersburg'daki fanatik bürokrasinin görüşlerinden tanıdığını söylüyordu.¹¹⁷ Lord Russell da asilerin en hararetli düşmanı olan Rusya'nın sadece Osmanlı İmparatorluğu'ndaki isyancılara sempati duygularıyla yaklaştığına dikkat çeker.¹¹⁸

Babiâli de Kırım Savaşı öncesinde Mençikof'un notasında Fransız imtiyazlarını ima ederek dile getirilen taleplere savaşı göze alma pahasına itiraz etmişti. Notayı Rusya'nın politikasının diğer ülkelerin politikalarıyla, İmparatorluğun Ortodoks nüfusunun Katolik nüfusla karşılaştırmayacağını belirterek geri çevirmişti. Bu tavır, Rusya'nın İngiltere ve Fransa'yla aynı konumda değerlendirilmediğini, savaşı göze alarak orta-

115 02 Mart 1869, Mehmed Cemil Paşa'dan Hariciye Nazırına, BOA HR SFR (04) 170/10/1.

116 BOA HR SYS 413/78/1.

117 03 Haziran 1867, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 479/1/13.

118 09 Şubat 1862, Musurus Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 824/2/16.

ya koyar.¹¹⁹ Mehmed Cemil Paşa da 1867’de Avusturya Hükümetinin geleneksel politikasını değiştirme sinyalleri vermesi üzerine Viyana Büyükelçisi Haydar Efendi’ye gönderdiği mektubunda, kan ve asker kaybetmemiş Avusturya için Paris Barış Anlaşması’ndan vazgeçmenin kolay olduğunu, 1853’te İmparatorluğun bağımsızlığı için savaşın bu bağımsızlığın Avrupa huzuru için önemini daha iyi anladığını söylemişti.¹²⁰

Rusya’nın hem Fransa hem de İngiltere’nin Doğu’daki çıkarlarına tehdit oluşturduğu ve Kırım Savaşı’nın asıl nedeninin de bu tehdit olduğu unutulmamalıdır. 1832’de Mısır krizinde İngiltere ve Fransa Babiâli’den gelen yardım taleplerine cevap vermemişti. Bu sayede Rusya, İmparatorluğa Hünkâr İskeleyi Anlaşmasını imzalatmayı başardı. Aslında gerek İngiltere gerekse Fransa, Rusya’nın soruna taraf olması nedeniyle diplomatik kanalları harekete geçirdiler. Örneğin Fransa, Mısır Hıdivi’nin oğlu İbrahim Paşa’yı Babiâli’yle anlaşmaya zorlamıştı ve Fransa’nın bu politikası Rus faktörüyle ilgiliydi. “Fransa’yı, Babiâli ile (Hıdiv) Mehmed Âli arasında tespit edilecek anlaşma şartları değil, Rus nüfus ve müdahalesi alâkadar ediyordu.”¹²¹ Yine de hem İngiliz hem de Fransız Hükümetleri sert eleştirilerden kurtulamamıştır.

Palmerston dönemin hükümetini şöyle eleştirir: “Sultan’ın istediği yardım ve korumayı reddetmekle, Lord Grey Kabinesi’nin, dış politikada işlediği hata o kadar büyüktür ki İngiltere tarihinin hiçbir döneminde

119 (25 Ağustos 1853, Mustafa Reşid Paşa’dan Musurus Bey’e, BOA HR SYS 1189/1/7.) Prens Mençikof Babiâli’ye verdiği notada, Rusya’nın taleplerinin örnekleri olduğundan söz ederek, Avusturya ile yapılan anlaşmalara atıf yapıyordu. Prens Mençikof’un önerilerinin birinci maddesi, Babiâli’nin Avusturya ile imzaladığı anlaşmanın on ikinci maddesini hatırlatıyordu. (BOA HR SYS 1188/1/17.) Reşid Paşa, Avusturya ile yapılan imtiyaz anlaşmasının anlaşmada yer alan ifadelerin sonuçları göz önünde bulundurulmadan, bir savaş sonucunda imzalandığını söyleyecektir.

120 Mehmed Cemil Paşa, Avusturya Dışişleri Bakanı Beust’un Paris Barış Anlaşması’ndan vazgeçme sinyalleri veren yeni açılımını hayal olarak nitelendirmiş, gerek St. James gerekse Tuileries Hükümetlerince ciddiye alınmadığını iddia etmişti. (BOA HR SFR (04) 131/21/1.)

121 Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Âli Paşa İsyanı, Mısır Meselesi 1831-1841*, s. 115.

hiçbir İngiliz kabinesi böyle bir hata işlememiştir.”¹²² Lamartine’in Fransız Hükümetine yönelik eleştirisi de benzer tondadır: “Tuileries Sarayı’ndaki kabinenin beceriksizliği, Paris basınını ve şursuz kamuoyunu okşamak için Akdeniz’i, Tuna boylarını, Prut’u, Fırat’ı, Süveyş Kanalı’nı, Yunanistan’ı, Karadeniz’i ve Kızıldeniz’i düşmanlarımıza terk etmişti.”¹²³ 1840’ta Fransa’nın Doğu sorunu nedeniyle içine düştüğü yalnızlık ileriki yıllarda, Paris’te üzüntüyle hatırlanacaktır. 1850’de Valmy, Fransa’nın Mısır politikasını çıkmaz sokak olarak nitelendirir.¹²⁴

Kırım Savaşı’ndan sonra, özellikle de İngiliz politikacılar Rusya’nın Osmanlı topraklarına yönelik olası tehditlerini yakından izlemeye devam ettiler ve tedbir alması için Babiâli’yi zorladılar. 1859’da Lord Palmerston, Rusya’nın Kars sınırındaki askeri birliklerini takviye ettiğini en fazla üç yıl içinde Osmanlı topraklarına yönelik bir hamle planladığı konusunda Musurus Bey’i uyarmış, Rus birlikleri sınırı geçerse hiçbir Osmanlı birliğine rastlamadan ilerleyebileceğini ileri sürmüştü.¹²⁵ Eğer bu uyarı üzerine gerekli savunma tedbirleri alınmaz ise Babiâli’nin İngiltere’ye güvenmediği sonucunu çıkartacaktı. İmparatorluğun Rusya’ya sınır topraklarını geniş, ticari ve stratejik açıdan önemli olarak nitelendirdi. Palmerston, Babiâli’yi bir an önce önlem almaya zorlamak için baskı yapıyordu.

İngiliz-Osmanlı ilişkilerinde de bu dönemde zaman zaman pürüzler ortaya çıkıyordu. Musurus Bey 7 Kasım 1860 tarihli raporunda, Lord John Russell’ın İstanbul’da reformların tartışılacağı ve beş büyük gücün İstanbul’daki temsilcilerinin katılacağı bir konferansın planlandığından söz ettiğini bildirir.¹²⁶ Musurus Bey’e gönderilen 10 Kasım tarihli cevapta, konferansın Paris Barış Anlaşması’na ölümcül darbe olacağı ifade edilmişti.¹²⁷ Babiâli, Russell’ın tavrının İngiltere’nin geleneksel Doğu politikasına aykırı olduğunu düşünüyor ve konferans önerisinin kısa

122 Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, s. 202.

123 Lamartine, *Osmanlı Tarihi 3: Sona Doğru*, s. 531.

124 E. De Valmy, *Reform De l’Empire Ottoman Leur Influence Sur les Progrès de la Civilisation et le Mentien de l’Equilibre European*, s. 23.

125 08 Eylül 1859, Vogoridés Bey’den Fuad Paşa’ya, BOA HR SYS 1860/6/1.

126 09 Kasım 1860, Musurus Bey’den Âli Paşa’ya, BOA HR SYS 1860/7/12.

127 BOA HR SYS 1860/7/14.

sürede geri çekileceğini umuyordu. Fakat Russell önerisinde ısrar etti. Daha yumuşak üslupla da olsa Lord Palmerston da öneriyi desteklediğini açıkladı.¹²⁸ Russell'a göre Hıristiyan tebaanın hakları sadece kâğıtlarda kalan garantilerle korunamazdı. Bu cümlenin içinde Hatt-ı Hümayun'u ve Paris Barış Anlaşması'nı anmıştı. Hatt-ı Hümayun'u bir anıt olarak görüp kabullendiklerini söyleyen Russell, şimdi de bunun gerçekten böyle olup olmadığını müttefikleriyle değerlendirmek istiyordu.¹²⁹ İngiliz Büyükelçi Bulwer Fransız, Avusturyalı, Rus, Prusyalı ve Sadunyalı muhataplarına konferans davetiyesini 15 Kasım'da gönderdi.¹³⁰ Davet yazısında özellikle İmparatorluğun Avrupa eyaletlerindeki durumun ve reformlarda geline noktanın değerlendirilmesi amacıyla büyükelçilikler arasında konferans fikri ortaya atılmıştı.

Bulwer, Babıâli'nin katılımının çok önemli olmadığını ima eden ifadeler de yer vermişti. Konferansın amacı reformlar konusunda ortak öneriler tespit etmek olarak gösteriliyordu. Aynı günlerde İngiliz Dışişleri Bakanlığı konsolosları arasında *Papers Relating To The Condition Christians In Turkey* (Türkiye'deki Hıristiyanların Durumu Üzerine Belgeler) başlıklı bir anket düzenlemiş,¹³¹ ankette konsoloslar Londra'dan gönderilen sorulara cevap vermişti. Lord Russell'a göre anket İmparatorluğun idari yapısının son yirmi yılda önemli gelişme gösterdiğini ama arzulanan noktaya daha ulaşamadığını göstermişti. Gayrimüslim cemaatler zenginleşmiş, daha ileri bir kültüre ulaşmış, ticaretle ilerlemiş ama İmparatorluğun idari yapısı aynı oranda gelişmemişti ve sorun da buradan çıkıyordu. Sorunlar sıralandıktan sonra Bulwer meslektaşlarını konferansa davet etmekle görevlendirilmişti.¹³²

Babıâli'nin 4856/75 sayılı 15 Aralık 1860 tarihli sirkülerinde Paris, Viyana, Berlin ve Petersburg büyükelçiliklerine İngiltere'nin, Babıâli'nin

128 15 Kasım 1860, Musurus Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1860/7/20.

129 15 Kasım 1860, Musurus Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1860/7/15-16.

130 15 Kasım 1860, Bulwer'den Fransa, Avusturya, Rusya, Prusya, Sardunya temsilcilerine, BOA HR SYS 1860/7/26-27.

131 Konsolosların cevapları 9 Kasım 1860 ile 27 Eylül 1860 arasındaki tarihlerde kaleme alınmıştı. (BOA HR SYS 1869-D/2/25-45.)

132 18 Ekim 1860, Lord J. Russell'dan Sir Henry Bulwer'a, NA FO 78/2436/63.

haklı itirazlarını anlayıp hak vereceğine ve önerisini geri çekeceğine inandığını bildirdi.¹³³ Babiâli, Londra'dan beklediği olumlu mesajları 1861 yılının ilk günlerinde almaya başladı. Petersburg Hükümeti, Bulwer'in davetiyesine dayanarak Hükümetlere konferans konusunda bir görüş notu göndermişti. Londra Hükümeti –Fransız diplomatların konferans önerisini gündemde tutmak için çabalamasına rağmen– Rus notasını konferansın üç ay ertelenmesinin ve bu sürede reformlar konusunda atılacak adımların izlenmesinin daha sağlıklı olacağını söyleyerek cevaplandırdı.¹³⁴

Lord Russell, Musurus Bey'e konferansı erteleme kararını bildirirken reformlar konusundaki ısrarcı tavrını sert cümlelerle dile getirmiştir. Bu cümleler Bulwer'a gönderdiği yazıya şöyle yansır:

Osmanlı Büyükleçisi beni dün Dışişleri Bakanlığında ziyaret etti ve üç ayın sonunda Majesteleri Hükümetinin İstanbul'da, Sadrazam'dan ne yapmayı planladığının hesabını sorabileceğini düşündüğünü söyledi. Ne yapmayı planladığının değil fakat ne yaptığının hesabını, dedim. İstanbul'da az çok bilinen, taşrada ne bilinen ne de önemsenen sadece belli belirsiz vaatlerin Avrupalı güçleri tatmin edebileceği zaman geride kaldı.¹³⁵

Babiâli Kraliçenin Hükümetini ikna etmek için Londra'ya, hayata geçirilen reformların listesini göndermişti.¹³⁶

1860'ta İngiltere, Osmanlı diplomasisinin zor günler yaşamasına neden olmuştu. Yine de İngiliz politikasının sebep olduğu bu süreçte bile Babiâli'nin olumlu mesajlar almakta en az zorlandığı başkent Londra'ydı.

Fuad Paşa'ya atfedilen siyasi vasiyetnamede İngiltere en önemli müttefik, Fransa ise İmparatorluğun devamını tehlikeye sokabilecek ve desteğinin devamı için fikirlerinden geri kalınmaması gereken bir güç olarak tanımlanır.¹³⁷ İngiltere'nin dostluk politikasını her zaman muhafaza

133 15 Kasım 1860, Âli Paşa'dan Babiâli'nin Paris, Viyana, Berlin, Petersburg temsilcilerine, BOA HR SYS 1860/7/30.

134 17 Ocak 1861, Musurus Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1860/7/36.

135 17 Ocak 1861, Lord J. Russell'dan Sir H. Bulwer'a, NA FO 78/2436/74.

136 BOA HR SYS 1860/7/17.

137 Engin Deniz Akarlı, *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri*, s. 4.

ettiği ülkenin Türkiye olduğunu ileri süren Musurus Bey, bu eğilimin İngiltere'nin çıkarları gereği olduğunu söyleyerek,¹³⁸ aslında kalıcı ve sağlam temellere dayandığını savunmuş oluyordu. Âli Paşa da Musurus Bey'in bu değerlendirmesine verdiği cevapta İngiliz dostluğunun önemini vurgulayarak, bu dostluğun devamlılığı ve güçlendirilmesi için mümkün olan her şeyin yapılması gerektiğini yazdı.¹³⁹

İngiltere'deki kabine değişikliklerinde Osmanlı Hariciyesi yeni dışişleri bakanından, İngiltere'nin Doğu politikasının değişmeyeceğinin güvencesini almaya çalışıyordu. Bu sözün her yeni bakana teyit ettirildiği görülüyordu. Bu bile İngiltere'yle politik uyumun bir göstergesidir. 1840-1873 yıllarının dünya ekonomisi içinde İngiliz hegemonyasının doruğa ulaştığı yıllar kabul edildiği düşünülürse, İngiliz dostluğunun Babiâli için taşıdığı önem daha iyi anlaşılır. Reformlarda Fransız modeli örnek alınırken bile, siyasi gelişmelerde Fransa, İngiltere'yi takip ediyordu. Tanzimat'ın gerçek başlangıcı kabul edilen 1838 tarihli ticaret anlaşmalarında da benzer bir süreç yaşanmıştı. İlk önce İngiltere ile serbest ticaret anlaşması imzalanmış, bu imzadan on gün sonra dönemin Fransız Büyükelçisi Albert Roussin, Kral Louis Phillippe tarafından benzer bir anlaşmayı imza etmek üzere görevlendirilmişti.¹⁴⁰ Tanzimat döneminin bütününde, fakat özellikle de Islahat Fermanı Döneminde İngiltere İmparatorluğunun diplomatik ve politik, Fransa ise fikri ve ideolojik ortağıdır denilebilir. Bu tespit İngiltere'nin reform programının takipçisi olmadığını söylemek anlamına gelmez. 1859'da Vogoridés Bey'e İngiliz Hükümeti adına Babiâli'nin her zaman İngiltere'nin desteğine güvenebileceğini, fakat bunun her şeyden daha fazla reformlar konusundaki görevlerini yerine getirmesine bağlı olduğunu belirtmişti.¹⁴¹

XIX. yüzyıl Osmanlı-Fransa ilişkilerine itilafların hâkim olduğu bir yüzyıldır. Islahat Fermanı Döneminde de iki ülke ilişkilerinde önemli bunalımlar yaşandı. 1860 Lübnan krizi, Kırım Savaşı'nın hemen ertesindeki Eflak-Boğdan sorunu Babiâli ile Tuileries Hükümetlerini karşı

138 27 Ekim 1864, Musurus Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 578//36/2.

139 14 Ekim 1864, Âli Paşa'dan Musurus Bey'e, BOA HR SYS 578/36/1.

140 BOA HR SYS 1886-A/3/4.

141 BOA HR SYS 1860/3/13.

karşıya getirmişti. Fransa 1830'da ilk defa olarak Cezayir'e girmişti ama 1857'den itibaren kesin olarak işgal etti.¹⁴²

Âli ve Fuad Paşaların, III. Napoléon'un Doğu politikasına güven-medikleri anlaşılıyor. Lord Palmerston Süveyş Kanalı projesine itiraz ederken, bu bölgeye yerleşecek Fransızların bir süre sonra koloniye dönüşeceklerini ve bunun da Fransa'nın Mısır'ı Osmanlı yönetiminden kopartmasına neden olacağını ileri sürüyordu. Lord Palmerston bu yöndeki görüşünü 19 Ocak 1860'ta yaptıkları görüşmede Musurus Bey'e detaylarıyla izah etmişti.¹⁴³ Bu ihtimal Babiâli'nin de kanal projesine ilişkin üç temel çekincesinden biriydi. Diğer iki sorundan biri tatlı su kaynaklarının kanal şirketine terk edilmesinin yaratacağı sıkıntılar ile kanal şirketinin talep ettiği angaryanın Osmanlı kanunlarınca yasaklanmış olmasıydı. Babiâli'nin Süveyş Kanalı projesine uzun süre ayak diremesinde, İngiltere'nin projeye itirazları kadar Fransız Hükümetine olan güvensizlik de rol oynadı. Fuad Paşa, Refik Efendi'yi, Mısır'da bir Fransız kolonisini kabul etmesinin mümkün olmadığını Fransız Hükümetine bildirmekle görevlendirmişti.¹⁴⁴

Bütün bu sorunlara rağmen, fikri uyum Fransa'nın Islahat Fermanı Dönemi reformlarında İngiltere'den daha öncelikli bir model olmasını engellemedi. Özellikle Osmanlılık siyasetine temel olan fikri ortaklık nedeniyle 1867'ye gelindiğinde birçok reform, Fransa'nın sistemi örnek alınarak uygulanıyordu.

Poole dikkat çekecek kadar Canning lehine abartılı yorumlar içeren çalışmasında, 1855'ten itibaren Canning'in hem İstanbul'daki otoritesinin hem de Avrupa'daki itibarının azalmaya başladığını tespit eder. Bunu İstanbul'daki Fransız diplomasisine ve III. Napoléon'un Londra'daki etkisine bağlıyor.¹⁴⁵ Canning'in kariyerindeki düşüş, bir yönüyle de İmparatorlukta Fransız asrının habercisi kabul edilebilir. Canning de 2 Şubat 1856'da "küçük fakat ilginç bir gücün" temsilcisi meslektaşıyla yaptığı görüşmeyi şöyle aktarmıştı: "Onu, İngiliz etkisinin burada geniş ölçüde

142 Abdurrahman Çaycı; *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*, s. 16.

143 BOA HR SYS 970/4/26.

144 09 Mayıs 1860, Fuad Paşa'dan Refik Efendi'ye, BOA HR SYS 970/4/42.

145 Stanley Lane Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, s. 86.

gerilediği ve Fransa'nınki tarafından tamamen yere serilme riskine açık olduğu kanısı altında buldum. Beni, Sebastiani¹⁴⁶ günlerinin geri dönüşünün olası olduğu konusunda ikaz etme havasındaydı.”¹⁴⁷

Fransa'nın Islahat Fermanı Dönemi reformlarını en fazla etkileyen Büyük Güç olmasının en başta gelen nedeni, Fransa'dan gelen reform önerilerinin diğer başkentlerden gelen önerilere göre Osmanlılık siyasetini çok daha fazla desteklemesidir. Fransa'daki siyasal fikir ortamının, Osmanlılık siyasetinin daha rahat kabul görmesini sağladığı söylenebilir. 1865'te Fransız Parlamentosunda Cezayir'de gerçekleştirilmesi düşünülen idari düzenlemelerin müzakerelerinde Babîli'nin eşitlikçilik siyasetindeki başarılarıyla Fransa'nın Cezayir politikasını etkilemeyi hak ettiğinin söylenmesi,¹⁴⁸ İmparatorluk üzerinden yürütülen tartışmalara hangi pencereden bakıldığını da gösteriyor. Girit krizi nedeniyle Paris-İstanbul ilişkilerinin zor günlerden geçtiği 1866'da Fransız yasama meclisinde ifade edilen şu görüşler Safvet Paşa tarafından dikkat çekici bulunarak Hariciye Nazırı Âli Paşa'ya rapor edilmişti: “Osmanlı İmparatorluğu'yla ilişkilerimiz arzuladığımız düzeydedir. Osmanlı Hükümeti kamu yönetimini iyileştirmek ve kaynaklarını geliştirmek için takdir edilmesi gereken bir çaba harcıyor. Bu çizgide sebat etmesi için teşvik ediyoruz.”¹⁴⁹

Fransız Dışişleri Bakanı Moustier ise 1867'nin Ocak ayında görüştüğü Büyükelçi Mehmed Cemil Paşa'ya, İstanbul'da büyükelçi olarak görev yaptığı günlerde dile getirdiği önerilerin hâlâ hayata geçirilemediğinden şikâyet etmişti. Söz konusu reformlardan biri, Hıristiyanların Müslümanlarla iç içe askerlik yapmalarıydı ve bu önerisinin Stratford

146 Horace-François-Bastien Sebastiani 35. İstanbul Büyükelçisidir. İlk olarak 1801'de özel misyonla İstanbul'a geldi. 1806 yılında İstanbul Büyükelçisi olarak atandı. 1808'e kadar bu görevi yürüttü. 1807'de İstanbul, İngiliz donanması tarafından kuşatıldığında şehrin savunması Sebastiani tarafından organize edilmişti. Büyükelçiliği günlerinde Babîli üzerinde, ilerki yıllarda efsane gibi anlatılacak bir etkisi vardı. Louis Philippe döneminde dışişleri bakanlığı da yapmıştır.

147 02 Şubat 1856, Lord Stratford de Redcliffe'den Earl of Clarendan'a, NA FO 78/1172/119.

148 Söz konusu konuşma 5 Haziran 1865 tarihinde Michel Chevalier tarafından yapılmıştı. (BOA HR SYS 413/52/3.)

149 BOA HR SYS 413/56/1.

Canning'inkinden farklı olduğunu özellikle vurgulama gereği duydu.¹⁵⁰ Bu yaklaşımda karma sisteme vurgu dikkat çekmektedir. Fransız diplomatlar karma idari ve adli birimler ile eğitim kurumlarını eşitlik siyasetinin temeli kabul ediliyorlardı. 1867 tarihli bir raporda, karma mahkemelerin çalışmalarındaki başarılarından söz edilirken şu değerlendirme yapılmıştı: "Osmanlı Hükümeti daha fazlasını yaptı, farklı ve ayrı kalmış ırkların bulunduğu bir ülkede, daha önceden adli alanda hayata geçirilen prensibi aynı zamanda karma bir karakter alan idari meselelere yaydı. Tüm ihtiyaçlara cevap verecek bir sistem oluşturuldu."¹⁵¹ Raporda vilâyetten köylere kadar yaygınlaşan karma meclislerden örnek verilmiş, karma kurumların geliştirilebileceği ifade edilmekle birlikte prensibin oturduğu belirtilmişti. Bu görüşler, eşitlik siyasetinin kabul edildiğini göstermektedir.

Rusya'dan farklı olarak Fransız Hükümeti eşitlik prensibinin kendisini değil fakat bu prensibin gerektirdiği reformların ağır ilerlemesini, reformların tamamlanamamasını eleştiriyordu. Şubat 1867'de Moustier, Mehmed Cemil Paşa'ya Kırım Savaşı'ndan itibaren geçen on iki yılı yeterince iyi değerlendiremediğinden ve farklı kökenden gelen tebaayı bütünleştirmedeğinden şikâyet etmişti.¹⁵² Moustier, bu görüşlerini dile getirirken eşitlikçilik siyaseti için *l'avantageuse idée* (olumlu bir fikir), bu temelde yeniden şekillendirilecek İmparatorluk için ise *une véritable Turquie* (gerçek bir Türkiye) kavramlarını kullandı. Petersburg'daki Fransız elçisi Talleyrand da Osmanlı Maslahatgüzarı Carathéodory Efendi'ye İstanbul dışında eşitlikçilik siyasetinin hayata geçirilemediğini, Hıristiyanların yüzyılın başındakinden daha kötü koşullarda yaşadıklarını iddia etmişti.¹⁵³ Benzer örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Eleştirilerin sertliğine rağmen eşitlik siyasetine olumlu yaklaşım, Fransız diplomasisinin ifadelerinde kendini hissettiriyordu. Nitekim bu yaklaşım kimi alanlarda iki hükümetin ortak çalışmalarına da zemin ha-

150 BOA HR SYS 413/68/1.

151 AMAE MD T 117/8.

152 15 Mart 1867, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 478/1/107.

153 29 Eylül 1867, Carathéodory Efendi'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 479/1/194.

zırlayacaktır. Babiâli'nin kendisinin Paris'te açtığı Mekteb-i Osmanî kadar yine Paris'te eğitim yapan *Ecole Armenienne de Saint-Samuel Moorat* adlı Ermeni okuluna da himaye sağlaması, Babiâli'nin eşitlikçilik siyasetine kanıt olarak gösterilmiştir.¹⁵⁴ Paris Büyükelçisi Mehmed Cemil Paşa 1867'de Esad Bey'den hükümet bursuyla eğitimlerine Fransız okullarında devam edecek Muradyan Mektebi'ndeki öğrencilerin seçilebilmesi için tüm öğrencilerin eğitim durumlarını gösteren bir rapor hazırlamasını istemişti.¹⁵⁵ Bu rapor, Babiâli'nin eğitimin ayrımsız tüm Osmanlı tebaasına yaygınlaştırılması amacına hizmet edecekti. Hem Mekteb-i Osmanî hem de Ermeni Koleji Fransız Hükümeti tarafından destekleniyordu.

Islahat Fermanı'nın yayınlanmasından sadece üç ay sonra Fuad Paşa şöyle yazar: “İmparatorluk Hükümeti hiçbir zaman bugünkünden daha fazla, otoritesine saygı gösterebilecek bir konumda olmamıştı. Hükümet duruma tamamen hâkimdir.”¹⁵⁶ Musurus Bey de İngiliz Dışişleri Bakanı John Russell'la 1861 Ocak ayında yaptıkları görüşmede Lübnan konusundaki önerilere, İmparatorluğun büyük zorluklarla kazanılan merkezîyetçi yapısına zarar vereceği gerekçesiyle itiraz ediyordu. Önerilerin kabulünün, Sultan Mahmud reformları öncesindeki âdem-i merkezîyetçi yapıya dönmek anlamına geleceğini savunmuştu.¹⁵⁷

Reformlarda Fransız modelini benimsemek, merkezîyetçi bir idari yapıyı taklit etmek anlamına geliyordu. Paris Barış Anlaşması'nda ve protokollerinde *intégrité de L'Empire* (İmparatorluğun bütünlüğü) ifadesi zaman zaman *intégrité territorial* olarak kullanılsa da toplumsal kaynaşmayı teşvik eden bir yanı da vardır. Hatt-ı Hümayun'un hazırlık toplantılarının ilkinde “Osmanlı İmparatorluğu'nun manevi bütünlüğünü (*l'intégrité morale*) güvence altına alma ve temellerini varlığı Avrupa için son derece gerekli bir toplumun kalkınması üzerine dayandırmayı amaç-

154 Adnan Şişman, “Osmanlı Öğrencilerinin Paris'te Tahsil Yaptıkları Mısır ve Ermeni Mektepleri”, *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 2003, Cilt V, Sayı II, s. 9.

155 BOA HR SFR (04) 131/69/1.

156 Bu cümleler, Müslüman fanatizminin arttığı ve Hıristiyanların ayaklanmaya hazırlandığı, yani hükümetin kontrolü kaybedeceği iddiaları üzerine kaleme alınmıştı. (26 Mayıs 1856, Fuad Paşa'dan Musurus Bey'e, BOA HR SFR (03) 27/18/1-2-3-4.)

157 BOA HR SYS 914/2/4.

layan büyük çalışmanın¹⁵⁸ başlamasından duyulan memnuniyet dile getirilmişti. Zaten Thouvenel'e göre Türkiye'nin hem maddi hem de moral (*materielle et morale*) reformlara ihtiyacı vardı. Babiâli, bütünlüğü hem toprak hem idari bütünlük, hem de toplumsal kaynaşma olarak anlıyor ve Avrupa'da da böyle anlaşılmasını bekliyordu. Zaten idari, toplumsal ve coğrafi birlik ideallerinin birbirlerini desteklememesi düşünülemezdi.

Thouvenel yol haritasında dost güçlerin tavsiyeleriyle, Türkiye'nin maddi bütünlüğü kadar politik ve manevi bütünlüğüne de katkı yaptıklarını yazmıştı. Dördüncü noktanın tatbiki Sultan'ın bağımsızlığını güçlendireceği gibi Osmanlı kökenlilerin konumlarını muhafaza ederken, gücünü tüketen yalnızlıktan da kurtaracaktı. Thouvenel'e göre İmparatorluk ile Avrupalı güçlerin menfaatleri aynı amaçta birleşmişti: Medeniyet hedefi ve Avrupa dengesi. Yol haritasında homojen değilse de en azından kompakt bir millet yaratmak için çabalamaktan söz ediliyordu. Dördüncü nokta konferanslarının ilk seansında, Hıristiyanlar kadar Müslümanların da bu ayrıışmışlıktan kazanç sağlamadığını, bir kaynaşma yaşanmadan sağlam ve güçlü bir Türkiye yaratmanın mümkün olmadığını dile getirmişti.

Diplomaside merkeziyetçiliğin görüntülerinden biri, diplomatik temsil meselesiydi. Babiâli, İmparatorluğun tüm bileşenlerinin merkez tarafından temsili için çabaladı. Diplomatik temsil sorunu, egemenlik ve politik bütünlüğün muhafazası sorunuydu.

1869'da Eflak-Boğdan adına hareket eden görevliler *Agence Diplomatique de Roumanie* (Romanya diplomatik temsilciliği) adıyla rezidanslar açıyordu. Paris'te açılan temsilciliğe antik kültürleri temsil eden sembollerle *Couronne Royal* (Kraliyet Kuronu) asılmıştı. Babiâli bu temsilciliklerin muhatap alınmasını Paris Barış Anlaşması'na ve 1858'de imzalanan anlaşmaya aykırı olduğunu gerekçe göstererek protesto etti.¹⁵⁹ Mehmed Cemil Paşa protestoyu iletmek üzere 2 Eylül'de Fransız Dışişleri Bakanının yanındaydı.¹⁶⁰

158 10 Ocak 1856, Thouvenel'den Walewski'ye, AMAE CP T 324/61-68.

159 25 Ağustos 1869, Âli Paşa'dan Mehmed Cemil Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 177/8/1.

160 03 Eylül 1869, Mehmed Cemil Paşa'dan Âli Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 177/8/2.

Ağustos 1867’de de Sırbistan Prensi Michel, Babiâli’nin bilgisi dışında Paris’i ziyaret etmişti. Hem İmparator III. Napoléon hem de Dışişleri Bakanı Moustier tarafından kabul edildi. Mehmed Cemil Paşa, Prens’in kendi aracılığı olmadan Fransız makamları tarafından kabul edilmesine tepki gösterdi. Mehmed Cemil Paşa’ya göre Sultan’ın vassalı olan Prens Michel ilk olarak büyükelçiliğe başvurmalı ve onun vasıtasıyla Fransız İmparatoru ve devlet adamlarıyla görüşmeliydi. Moustier, Prens Michel ile daha önceden tanıştıklarını, bu yüzden Osmanlı büyükelçiliğinin aracılığına gerek olmadan görüşmekte sakınca görmediğini belirtti.¹⁶¹

1867’de İtalya’da uluslararası istatistik kongresi düzenlenmiş, kongreye bir Sırp ve bir Eflak-Boğdanlı da katılmıştı. Diplomatik niteliği olmayan kongrenin akşam yemeği protokolünde, bu iki katılımcının “yabancı devletlerin temsilcileri” arasında ağırlanması bile Rüstem Bey tarafından resmi yollarla protesto edildi.¹⁶²

Babiâli, ajanlarının Osmanlı büyükelçilikleri tarafından Avrupa devletleri dışişleri bakanlıklarına takdim edilmesi konusunda Mısır Hıdivliği’ni de uyarılmıştı. Hıdiv 2 Kasım 1869’da Sadrazam’a yazdığı yazıda bu uyarıyı dikkate alacağını bildirdi:

1248 (1834) Fermanından beri Mısırlı ajanlar aracı olmaksızın kendi kendilerini dışişleri bakanlarına takdim ettikleri halde, Sultan’ın yüce kişiliğine tam bağlılığımı kanıtlamak için ve onun hükümetinin eğilimlerine kendimi uyumlulaştırmak arzusuyla yukarıdaki anılan bildirinin içeriğini kabul ediyorum.¹⁶³

Mısır Hıdivi 1869’da Süveyş Kanalı’nın açılış törenlerine davet vesilesiyle Avrupa başkentlerine bir gezi programı yapmıştı. Hariciye Nezareti’nden Mehmed Cemil Paşa’ya gönderilen talimatta, Hıdiv’i garda karşılaması ve Fransız dışişleri bakanına, İmparator tarafından kabulüne kendisinin de katılmasının genel kaide gereği olduğunu hatırlatması söyleniyordu.¹⁶⁴ Aynı gezi kapsamında Hıdiv’in Mayıs ayında Floransa

161 16 Ağustos 1867, Mehmed Cemil Paşa’dan Fuad Paşa’ya, BOA HR. SFR (04) 138/116/1.

162 11 Ekim 1867, Rüstem Bey’den Fuad Paşa’ya, BOA HR SYS 10432/1.

163 *Traduction de la Lettre Adressée par le KHıdiv d’Égypte au Grand-Vezir le 27 Redjeb 1286/ 2 Novembre 1869*; BOA HR SFR (04) 180/7/2.

164 BOA HR SYS 940/1/31.

ziyareti de protokol krizine neden oldu. Şerefine düzenlenen yemeğe Rüstem Bey de davet edilmişti. Fakat Rüstem Bey masada kendi için ayrılan sandalyenin temsil ettiği konumla bağdaşmadığını düşünüyordu. Gecede tepkisini dile getirmek için fırsat bulamaması üzerine ertesi gün bakanlığa giderek durumu protesto etti. Meselenin krize dönüşme tehlikesi üzerine bakanlığın seremoni dairesi, olayın personelden kaynaklanan bir hata olduğunu kabul etti. Rüstem Bey'in sözlü ifadeyi yeterli bulmaması üzerine, yazılı olarak bunu büyükelçiliğe bildirdi.¹⁶⁵

Bütün bu refleksler, toprak bütünlüğü ve merkezîyetçiliğin, diplomatik sahada temsilde bütünlük ve merkezîyetçilik anlayışına dönüştüğünü gösteriyor. Milliyetçi eğilimler, yerel iktidar odaklarıyla merkezi hükümet arasındaki güç mücadelelerine neden oluyordu. Bu mücadelenin diplomatik alana temsil mücadelesi olarak yansımaları kaçınılmazdı. Büyük Güçlerle kurulan ilişkinin protokolü bile reformların her aşamadaki gelişimini doğal olarak etkiliyordu.

Babiâli sadece Doğu'nun Batı'da temsilini değil, Batı'nın Doğu'daki temsilini de kendi programıyla uyumlulaştırmak zorundaydı. Moustier, Eflak-Boğdan birleşik prensliğinin özel bir görevliyle, Mısır Hıdivi'nin ise Nubar Paşa tarafından Paris'te temsil edildiklerini hatırlattı. Bu durumun Fransa'ya Bükreş, Belgrad ve İskenderiye'deki diplomatik temsilini konsolosluktan maslahatgüzarlığa yükseltme hakkı verdiğini söyledi.¹⁶⁶ Büyük Güçlerin bağlı prensliklerde maslahatgüzarları aracılığıyla temsili, İmparatorluğun bütünlüğü prensibinin ortadan kalkması ve prensliklerin bağımsızlık taleplerinin Avrupa'da da kabul görmesi anlamına gelecekti. Büyük Güçlerin diplomatik ağları, Babiâli'nin idari örgütlenmesiyle uyumlu olmalıydı.

Konu Tuna Vilâyeti'nin kuruluşunda da problem olarak gündeme geldi. Aralık 1864'te Mithat Paşa, Hariciye Nezareti direktörlüğünden bir yazı aldı. Yazıda Tuna Vilâyeti'ndeki konsoloslukların birbirlerinden

165 BOA HR SYS 940/1/74.

166 Mehmed Cemil Paşa, Babiâli'nin Mısır Hıdivi İsmail Paşa'ya Nubar Paşa'yı görevlendirme yetkisi verdiğini, fakat benzer bir düzenlemenin Prens Charles için yapılmadığını hatırlattı. Buna göre Birleşik Prensliklerin Paris'teki temsilcisinin yürürlükteki anlaşmalara göre legal olmadığını söyledi. (14 Şubat 1868, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1043/7/14-15.)

bağımsız çalıştığı hatırlatılıyordu. Bu yapı vilâyetin kuruluş sistemini paralize ediyordu. Vilâyet içindeki konsoloslukların doğrudan İstanbul'la yazışmak yerine çalışmalarını Rusçuk merkezi üzerinden yürütmeleri gerektiği, konunun Tuna'da denenen yeni vilâyet düzenlemesi açısından önemli olduğu belirtiliyordu.¹⁶⁷ 28 Mayıs 1865 tarihli sirkülerle Osmanlı dış temsilcilikleri, muhatapları dışişleri bakanlarıyla bölgedeki konsolosluklarını Rusçuk merkezi üzerinde yeniden düzenlemelerini talep etmek üzere temas kurmakla görevlendirildi.¹⁶⁸

1868'de Babiâli, Fransa ve Avusturya'nın Bükreş'teki konsolosluklarına maslahatgüzar atayacağını öğrenmişti. Fuad Paşa, Haydar Efendi'ye gönderdiği telegramında bu adımın Birleşik Prenslikleri bağlı vassal olmaktan çıkartıp bağımsız bir nitelik kazandıracağını yazdı.¹⁶⁹ Prusyalı diplomat Baron de Werther, Haydar Efendi'ye bu gelişmeyi Rusya'nın diplomat atamalarıyla açıkladı. Rusya'nın Bükreş'e gönderdiği başkonsoloslar soylu sınıfından seçiliyordu ve bu seçim Rus diplomatlara meslektaşları karşısında üstünlük sağlıyordu.¹⁷⁰ Fransız Dışişleri Bakanı Moustier de Fransız konsoloslarının ticari işlemlerde uzmanlaştığını, siyasi meselelerde yetkin olmadıklarını iddia etmişti. Avusturya'nın konsolosluk örgütünün seviyesi ise Fransa'nın gerisindeydi. Moustier'e göre konu sadece düşünce aşamasındaydı. Türkiye'nin çıkarlarını daha iyi savunmayı amaçlıyordu.¹⁷¹ Babiâli için ise konu teknik bir mesele değil, egemenlik sorunuydu. Mehmed Cemil Paşa, Moustier'e Babiâli'nin kaygılarını aktarmış, İmparatorluğun diğer vassallıklarında da bağımsız diplomatik temsil arzusuna neden olacağını söylemişti. Bu gelişmenin de Paris Barış Anlaşması'nın, İmparatorluğun bütünlüğünü garanti eden hükümlerinin ihlali anlamına geleceğini dile getirdi.¹⁷² Babiâli'nin ısrarlı itirazları karşısında Fransa ve Avusturya projeden vazgeçtiler.

167 BOA HR SYS 1604/8/1.

168 BOA HR SYS 1604/8/6.

169 04 Şubat 1868, Fuad Paşa'dan Haydar Efendi'ye, BOA HR SYS 1043/7/1.

170 30 Ocak 1868, Haydar Efendi'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1043/7/8.

171 08 Şubat 1868, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1043/7/10.

172 14 Şubat 1868, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1043/7/14-15.

Babiâli'nin yönetim sisteminin işlerliği, Büyük Güçlerin Doğu'daki temsilinin de bu amaca uyumlulaştırılmasını gerektiriyordu. Uygulamaya çalıştığı program ancak bu şekilde tüm ülkede hâkim kılınabilirdi. Konsolosluk Nizamnamesi'nin amacı İmparatorluk genelinde bu temsilin kesin kurallara bağlanmasıydı.

Prens Michel'in Paris ziyaretinde her ne kadar Moustier, Babiâli'nin diplomatik temsilde merkezîyetçilik çabasını zedeleyen bir tavır gösterse de idari reformlardaki merkezîyetçilik eğilimi Büyük Güçler içinde en fazla Tuileries Hükümeti tarafından desteklendi. Moustier hem Prens Michel'e hem de Karadağ Prensi'ne sorunlarını süzerenleri (hükümdar) olan Sultan'la çözmelerini öğütlemişti. Rus Büyükelçisi Baron de Budberg'i de Bulgaristan'daki Rus ajanlarının faaliyetleri konusunda uyardı.¹⁷³ 9 Ağustos 1863'te konsoloslarla ilgili nizamname yayınlandığında da Fransız büyükelçiliği tarafından konsolosluklarına bir yazı gönderildi.¹⁷⁴ Yazıda nizamnamenin konsoloslar ile taşra idarelerinin ilişkilerinin daha sağlıklı düzenlenmesini sağlayacağı belirtilmişti. Konsoloslardan nizamnameye uygun hareket etmeleri istendi. Konsolosluk yetkilerine kısıtlamalar getiren nizamname büyükelçiliklerle birlikte hazırlanmıştı ve bir uzlaşmayı temsil etmekteydi. Merkezi hükümetin, Osmanlı topraklarındaki diplomatik faaliyetler üzerindeki kontrolü, bu nizamnameyle en azından hukuk düzleminde güçlendirilmişti.

Konsoloslar dâhil Fransız diplomatlarınca reformlar konusunda dile getirilen önerilerde merkezîyetçiliği destekleyen bir yaklaşım göze çarpmaktadır.¹⁷⁵ Zaten Paris Barış Anlaşması'ndaki *l'intégrité de l'Empire* (İmparatorluğun bütünlüğü) ifadesi Kont Walewski'nin önerisiyle anlaş-

173 16 Ağustos 1867, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 138/116/3.

174 BOA HR TO 200/29/6.

175 Örneğin 1846'da Fransız Konsolos tarafından Âli Paşa'ya sunulan bir rapor buna iyi bir örnektir. Rapor Âli Paşa'nın talebi üzerine hazırlanmıştı. (BOA HR SYS 1869-C/1/1.) 1858'de hazırlanan bir raporda da Yunanistan kendi sınırlarının güvenliğini düzenli birlikler yoluyla sağlarken, sınırın Türk tarafının hâlâ derbent ağa olarak adlandırılan birliklere terk edilmesinden şikâyet edilmişti. Raporda merkeze bağlı düzenli birliklerin yerel güçlerin yerini alması öneriliyordu. (AMAE MD T 115/40.)

mada yer almıştı. Konferansın 24 Mart tarihli seansında Rusya delegesi Brunov bu ifade yerine *dignité de l'authorité souverain* (hükümdar otoritenin yüceliği) ifadesinin tercih edilmesini önermiş, fakat bu öneri Kont Walewski'nin itirazı ve diğer delegelerin olumsuz oyuyla geri çevrilmişti.

Fransız diplomasisinin merkeziyetçilik siyasetine verdiği desteğin pratik sınırları olduğunu da unutmamak gerekir. Örneğin Babiâli 4 Şubat 1864 tarihinde yabancı misyonlara gönderdiği sirkülerle¹⁷⁶ merkezin gücünü ve kontrolünü artırmak için diğer devletlerin sahip olduğu posta tekeline İmparatorlukta da kurmak istediğini açıkladı. Osmanlı posta sisteminin geriliğini gerekçe gösteren Fransız Büyükelçi Moustier'e göre, tehlikeli olarak nitelendirilen projenin kabulü mümkün değildi.¹⁷⁷ Merkezi otoritenin gücünü pekiştireceği düşünülen bu girişim, Fransa'nın da parçası olduğu itirazlar sonucunda hayata geçirilemedi.

Babiâli sonuçlandıramadığı girişimlerini her fırsatta Fransa nezdinde yeniden denemekten vazgeçmiyordu. Örneğin Uluslararası Telgraf Konferansı vesilesiyle 1867'de Paris'te bulunan Agathon Efendi, İstanbul'a dönüşünü erteleyerek Fransa ile posta sistemi üzerine bir konvansiyon için müzakerelere başladı. Mehmed Cemil Paşa Fransız tarafından aldığı mesajlara dayanarak oluşturulacak dokümanın, yabancı posta servislerinin yarattığı anormalliği ortadan kaldıracığını umduğunu yazacaktır.¹⁷⁸ Müzakereler başladıktan sonra Fransa'nın yabancı posta servislerini tasfiyesine sıcak bakmadığı anlaşıldı. Moustier, 1864'te büyükelçi sıfatıyla öne sürdüğü gerekçeleri bu sefer dışişleri bakanı olarak tekrar etti.¹⁷⁹ Fakat Babiâli yabancı posta servislerinin tasfiyesi amacını gündeminden çıkartmayacaktır.

Bazı reformlarda Fransa'yla karşı karşıya gelmesine rağmen modernist bürokrasi Paris'ten gelen eleştirileri bile kendi düşündüğü merkeziyetçi reformlara destek olarak değerlendirmeye çalışmıştır. Merkeziyetçi yapılanmayı güçlendiren birçok düzenleme, Fransız idari yapısından ve

176 BOA HR SFR (04) 124/65/1.

177 17 Mayıs 1864, Moustier'den Âli Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 124/65/3.

178 09 Kasım 1867, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 124/70/1.

179 22 Kasım 1867, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 124/71/1.

hukukundan aktarıldı. Âdem-i merkeziyetçiliği savunan İsmail Kemal Bey, Tanzimat'ın merkeziyetçi siyasetini eleştirirken dönemin yöneticilerinin Fransız sisteminden ilham aldığından ve reformlardaki Fransız etkisinden şikâyet eder.¹⁸⁰

Merkeziyetçilik sadece idari mekanizmaların yerelin aleyhine düzenlenmesi değil, aynı zamanda toplumsal yaşamda kamunun rolünün yeniden tanımlanması olarak görülmelidir. Geleneksel yaşam formlarındaki dönüşüm Tanzimat döneminde bu açıdan da kendini yoğun olarak hissettirir. Şehir planlamacılığı üzerine Âli Paşa'nın açıklamaları, kamu idaresine yüklenen role işaret ediyor: "Hükümet eğer kendisi bu semtlerin (Başkentin yangından zarar gören bölgeleri) yenilenmesine girişirse veya ne zaman ki yeniden inşa planı tam olarak kararlaştırılırsa, yangının yok ettiklerini parça parça inşa ihtimamını özel inisiyatifte terk etmeyi tercih etmeyecektir."¹⁸¹ Bu duyarlılık eğitim, adalet, idare alanlarına doğru genişletildiğinde Fransa'nın Babilî için bir model olması hiç de şaşırtıcı değildir.

Birçok çalışmada Âli Paşa ve Fuad Paşa Fransa taraftarı, hatta III. Napoléon hayranı olarak nitelendirilmişlerdir. Hatta Enver Koray, Âli Paşa'nın III. Napoléon'un kurduğu idareyi kendisine mihrak yaptığını söyler.¹⁸² Oysa dönemin yöneticilerinin III. Napoléon hakkında hiç de olumlu düşünmedikleri anlaşılıyor. Âli Paşa'nın Fransız İmparatoru hakkındaki görüşlerini şu cümlesi özetliyor: "İmparator Napoléon'un

180 Siyasi kariyerine Mithat Paşa'nın yanında başlayan, Tçşebbüs-i Şahsi ve Âdem-i Merkeziyet ve Ahrar Fırkası içinde faaliyet gösteren ilk Arnavut milliyetçilerinden İsmail Kemal Bey, hatıratında şu değerlendirmeyi yapıyor: "Babilî bütün idari yetkisini İstanbul'da yoğunlaştırmak yerine, var olan özerk yönetim sistemini suüstimallerden arındırarak ıslah etseydi eğer, İmparatorluk iç meselelerin idaresinde çok büyük ilerleme kaydederd. O dönemde İmparatorluğun kaderi üzerinde söz sahibi olan devlet adamları Fransız sisteminden, zihinde hemen yer eden, teorik ve mantıki açıklığı sayesinde kolay özüksenebilen Fransız sisteminden ilham aldılar sadece. Osmanlı'da teorik açıdan mükemmel, pratik sonuçları itibariyle ise tamamen olumsuz bir idare hukukunun mevcut olması bundandır." (*İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, s. 4.)

181 03 Ağustos 1870, Âli Paşa'dan Mehmed Cemil Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 197/21/1.

182 Enver Koral, *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat*, s. 63.

kindar ve ikiyüzlü karakterini biliyorsunuz.”¹⁸³ Fransa'nın Prusya'ya yenildiği ve III. Napoléon'un esir düştüğü haberi üzerine de gelişmelerin, delice kendini beğenmişliğin insanı nerelere götürebileceğini kanıtlandığını, savaşı neredeyse hiçbir ciddi önlem almadan başlatan Napoléon'un gözlerinin kibirle köreldiğini yazar.¹⁸⁴ Yine Âli Paşa İngiliz Büyükelçi Lord Lyons'a, Girit sorununda Rusya'nın iddialarına karşı gösterilecek dirençte Fransa'dan hiçbir yardım ummadıklarını söyleyecektir.¹⁸⁵ 1869'da Mısır meselesi vesilesiyle de Osmanlı-Fransa ilişkileri hakkında iddialı ifadeler kullanır: “Fransa'nın isteklerine seyirci kalarak yeterince zarar gördük bundan sonra Fransa'ya asla hürmet etmeyeceğiz; en azından Fransa'ya boyun eğen adam ben olmayacağım.”¹⁸⁶

Âli ve Fuad Paşaların Fransa taraftarı olarak görülmelerinin birden fazla önemli nedeni olduğu anlaşılıyor. 1856'da Canning karşıtı cephede yer almaları, Osmanlıcılık siyasetinin Fransa tarafından desteklenmesi ve Fransız Hükümetini ruhbana karşı da müttefik olarak görmeleri. Nitekim Anderson haklı olarak XVIII. yüzyılın sonundan itibaren Fransız sisteminin diğer Avrupa devletlerinin sisteminden daha fazla kabul edilmesinde, bu sistemin laik niteliği nedeniyle Hıristiyan olmayan referanslara dayanmasının da etkili olduğunu söyler.¹⁸⁷

Osmanlıcılık siyasetinin egemen olduğu günler için bu kabul anlaşılır bir durumdur. II. Abdülhamid'in panislamist siyasetinin hüküm sürdüğü günlerde ise Avrupa basını, Fransa'da din-devlet ayrımı güdülmesinin rakibi olan Almanların işini kolaylaştırdığını yazacaktır.¹⁸⁸

Islahat Fermanı Döneminde İmparatorluğun siyasi meşruiyetinin kaynağı halen dindir. Özellikle taşrada geleneksel eğilimlerin güçlendiğine işaret eden örnekler de bulmak mümkündür. Örneğin 1858 tarihli

183 05 Mart 1863, Âli Paşa'dan Musurus Bey'e, BOA HR SYS 970/5/6.

184 22 Eylül 1870, Âli Paşa'dan Aristarchi Bey'e, BOA HR SYS 425/23/9.

185 09 Temmuz 1867, Lord Lyons'dan Lord Stanley'e, NA FO 78/1962/303.

186 Akt. Hayrettin Pınar, *Tanzimat Döneminde İktidarın Sınırları Babıâli ve Hidiv İsmail*, s. 104.

187 Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, s. 40.

188 Daily Graphic'den akt. İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, s. 63.

bir Fransız raporunda,¹⁸⁹ Hatt-ı Hümayun'un ilanından sonra Epir'deki Müslümanların, devletin üst yönetiminde görev yapanlarda görülmediği kadar dini kurallara bağlı bir İmparatorluk yönetimi savunmaya başladıkları ve buna bağlı olarak Müslümanların Fransa'ya tepkisinin arttığı yazılmıştı. Fakat hükümet merkezinde farklı bir atmosferden söz edilebilir. Şerif Mardin'e göre, modernist Tanzimat bürokratları İslam'ı şahsi ve ferdi bir din olarak kabul edecek kadar Avrupalılaştırmışlardı.¹⁹⁰

Liberal Osmanlı bürokrasisi sadece Müslümanların geleneksel değerlerini değil, Hıristiyanların geleneksel değerlerini de batıl itikat olarak nitelendirir. Bu yönüyle reformlar, Hıristiyan geleneksel elitini de karşısına alan bir niteliğe sahiptir. Müslümanların değişime uyumdan dolayı takdir edilmeleri gerektiğini söyleyen Fuad Paşa'nın eleştirilerinde gayrimüslim ruhbanlara düşen pay, şu satırlarda açıkça görülüyor.

Hıristiyanlardaki hoşnutsuzluk Müslümanlardan daha fazla olabilir; başta dindaşlarına zulmetmelerini engellemek için konulmuş olan prensipleri ayrıcalıklarına tecavüz olarak gören papaz sınıfı; ondan sonra her zaman Müslümanların sahip olduğu koşullara sahip olmayı arzulayan diğer sınıflar, şu anda sadece Müslümanların orduya hizmet ederek ülkelerine ödediklerini, kan vergisini ödeyerek aynı yükü taşımak istemiyorlar.¹⁹¹

Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın Rumeli teftiş gezisiyle ilgili Sultan'a sunduğu raporda,¹⁹² Hıristiyanlara yönelik en büyük eziyetler ve suiistimallerin Grek din adamları tarafından yapıldığı, ancak Patrikhane'nin yeniden düzenlenmesiyle söz konusu suiistimallerin önlenebileceği yazıyordu. Babıâli, Bulgarların milli kilise talebini de Grek ruhban karşıtı radikal bir değişim olarak görüyordu.¹⁹³

Fransız Büyükelçi Thouvenel de 28 Ocak 1856'da Fransız Dışişleri Bakanlığı Siyasi İşler Direktörü Benedetti'ye şu görüşlerini iletmişti.

189 AMAE MD T 115/40.

190 Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, s. 135.

191 26 Mayıs 1856, Fuad Paşa'dan Musurus Bcy'e, BOA HR.SFR (03) 27/18/1-2-3-4.

192 *Traduction du Rapport de Son Altesse le Grand Vezir a Sa Majesté Imperiale le Sultan*, BOA HR SYS 1861/1/47-49.

193 BOA HR SYS 884/5/45.

“Gayrimüslim cemaatler içinde reform yapma konusundaki düşüncelerimin hayli taraftar bulduğunu göreceksiniz. Bu konuyu uzun boylu düşündüm ve Türklerden çok kendi rahipleri tarafından ezilen Hıristiyan halkların kaderini kesin olarak iyileştirmenin yolunun buradan geçtiğine derinden inanıyorum.”¹⁹⁴ 1856’da yazdığı bir raporda da İngiliz ve Avusturyalı meslektaşlarıyla hemfikir olduğunu söylediği benzer görüşlere yer verir:

Onur, servet, kişisel özgürlük, oriental ritin (Ortodoksluk) Hıristiyanların inanç özgürlüğü, bunların hepsi egemen otoritenin hiçbir kontrolü olmadan Konstantinopol kilisesinin şefine bağlı. Sivil ve politik hayatın tüm yönlerine temas eden çeşitli icraatlarına kimsenin muhalefeti olmaksızın canının istediğini hapsediyor ve sürgüne gönderiyor, vergileri topluyor, laikleri görevlendiriyor ve azlediyor, afaroza başvuruyor ve kötüye kullanıyor, kitapları sansür ediyor, eğitim programlarına engel oluyor. Bir de ayrıca Osmanlı Hükümeti, arzularının gerçekleşmesini sağlamak için ona yardım etmek zorunda.¹⁹⁵

21 Şubat tarihli raporunda ise şunları yazar:

Benim görüşüme göre reformların başarısı Türklerden daha fazla Hıristiyanlara bağlıdır; burada yanılıya düşmemek lazım. Mösyö Kont, ikinciler kadar birincilerin içinde de bugün temelleri yıkılan rejimde mutlu olan eski bir parti mevcut. Yüksek Grek ruhbanı, başpiskoposlar, Ermeni bankerler kesinlikle sosyal koşullarının değişmesi ihtiyacı duymuyorlar. Halk kitlesini fatih ırkla beraber ortaklaşa sömürüyorlar.¹⁹⁶

Thouvenel’e göre düşük vergi ödeyen ve askerlik hizmetinden muaf tutulan bu kitle de başına gelenlerin olumlu yanını anlayabilecek düzeyde değildi. Devamında “Patrik ve Saint Sinod’u oluşturan Metropolitler derin bir umutsuzluğa kapıldılar ve bu yankının bana kadar ulaşmasını sağladılar... II. Mehmed tarafından verilen dokunulmazlık ve imtiyazları revize etmekle görevli komisyonu, İstanbul Grek cemaati içinden seç-

194 Akt.: Nora Şeni, *Marie ve Marie Konstantiniye’de Bir Mevsim 1856-1858*, s. 33.

195 17 Ocak 1856, Thouvenel’den Walewski’ye, AMAE CP T 324/138-144.

196 21 Şubat 1856, Thouvenel’den Walewski’ye, AMAE CP T 324/421-426.

mek çok zor olacak” diyen Thouvenel, reformların temel meselesinin bu komisyon tarafından ele alınmasının sonuçlarından endişe ediyordu. Thouvenel, Fransız politikasının Hıristiyan ruhbanla olan çelişmelerini net cümlelerle ortaya koyar:

İçinde bulunduğu koşullarda ruhbanın iktidarı hem kendisi için bir alçalma nedeni ve toplum üzerinde Batı etkisinin en güçlü engelidir. Bu, Doğu Hıristiyanlarını sadece Türklere değil, Avrupa’dan da ayıran bir tür siperdir ve onları sanki kapalı bir sahadaymışçasına Rusya’nın tekil aksiyonlarına maruz bırakıyor... Bizim politikamızın menfaatleri bu bariyerin indirilmesini gerektiriyor.

1867’de yazılan Hatt-ı Hümayun’un madde madde değerlendirildiği bir raporda da¹⁹⁷ Hıristiyanların dini imtiyazları ve din adamlarının ayrıcalıklarıyla ilgili Hatt-ı Hümayun maddesinin uygulandığı, kiliselerin inşa ve tamiri için gereken fermanların bir formaliteden ibaret olduğu, bu konuda itiraz edecek fazla bir şey bulunmadığı yazılmıştı. Babıâli’nin geniş bir toleransla yönettiği ve bu ölçüde bir toleransın bazı Avrupa ülkelerinde bile bulunmadığı söylenen raporda, yabancı din görevlilerinin kendilerini kısıtlama altında hissetmeleri için bir neden olmadığı belirtilmişti. “Din adamları sınıfı için bundan daha geniş bir muamele düşünebilmek mümkün değildir” deniliyordu. Hatta din adamlarının imtiyazlarının yetersiz olduğu için değil, aşırı olduğu için eleştirilecektir.

Görece seküler yaklaşımları Fransa’nın Katolikliğin hamiliği iddiasından vazgeçtiği, Katolik misyoner faaliyetlerini desteklemediği veya Katolik din adamlarının Fransız büyükelçiliği tarafından korunmadığı anlamına gelmez. Zaten III. Napoléon iktidara gelirken kilisenin desteğini almıştı ve bu denge zaman zaman Doğu sorununa da yansyacaktı. İslahat Fermanı’nın misyonerlerin çalışmalarını kolaylaştıran bir yönü de vardır. Fransız rahipler İzmit’te kilise inşa etmek için başvurduğunda, Babıâli bölgede Fransız nüfusunun az olmasını gerekçe göstererek izin

197 Raporda gerek yeni kilise inşası gerekse var olanların tamiri için gerekli fermanların bir formaliteden ibaret olduğu belirtiliyordu. Tüm dini malzemeler ile dini kurumlara ait hastane gibi yerlerin muafiyet ve ayrıcalıklara sahip olduğu hatırlatılarak, din görevlilerinin ve öğrencilerin gümrük muafiyetlerine dikkat çekilmişti. (AMAE MD T 117/9)

vermemiştir. Fransız büyükelçiliği bu karara Islahat Fermanı hükümlerine aykırı olduğu gerekçesiyle itiraz etti.¹⁹⁸

Islahat Fermanı Döneminde bir Fransız rahibin uğradığını iddia ettiği aslında önemsiz bir haksızlık bile Hariciye Nazırı'na kadar giden yazışmalara konu olabiliyordu.¹⁹⁹

Misyonerler hakkında yaygın bilinen örnek, Katolik misyoner Brazile cinayetidir. Cinayeti araştırmak üzere Halep'e gönderilen Fransız büyükelçilik görevlisinin raporu üzerine Büyükelçi La Valette, Hariciye Nazırı Âli Paşa'dan raporda cinayetin sorumlusu olarak gösterilen Ömer Efendi adlı şahsın cezalandırılmasını istedi.²⁰⁰

Fransız Hükümeti, çeşitli milletlere yönelik tedbirlerin bile dini kimliğe göre uygulanmasını talep edebiliyordu. Hatta İmparatorluk topraklarında yaşayanları etnik/milli değil, daha çok dini kimlikleriyle tanıdığını düşündüren örnekler de vardır. Kırım Savaşı devam ederken Helenlerin sınır dışı edilme kararı üzerine Fransa Katolik Helenlerin bu karardan muaf tutulmasını isteyecektir.²⁰¹ 1867 yılında Fransız Dışişleri Bakanı Moustier, Conéménos Bey'in Babiâli'nin Petersburg sefaretini için doğru isim olmadığını söylerken gösterdiği gerekçelerden biri, Grek dininden olmasıdır.²⁰² Bütün bu örnekler rağmen Fransa'nın, gayrimüslim mil-

198 Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, s. 140.

199 BOA HR H 403/25/1-2-3.

200 BOA HR H 403/13/1.

201 Mart 1854'te Babiâli savaş koşullarında Helenleri sınır dışı etme kararı almıştı. Fransız büyükelçiliği Katolik Helenlerin korunması amacıyla harekete geçti. 25 Nisan 1854'te Hariciye Nazırı'nı ziyaret eden Maslahatgüzar Benedetti Katolik Helenlerin sürgünden muaf tutulmasını istedi ve Babiâli'yi sert bir dille uyardı. Fransa, kararın din esasına göre uygulanmasını talep etmişti. (BOA HR SYS 424/21/1.)

202 Moustier, Conéménos Bey'in değiştirilmesini isterken iki gerekçe ileri sürmüştü: Maslahatgüzar sıfatıyla görev yapması ve bu nedenle kredisinin sınırlı olması ve Grek dininden olması. Moustier'in, Ortodoks bir diplomatın en güçlü Ortodoks devletin başkentinde Osmanlı İmparatorluğu'nu temsil etmesinden hoşlanmadığı anlaşılıyor. Mehmed Cemil Paşa, Moustier'inkine benzer değerlendirmeleri Fransa'nın Petersburg Büyükelçiliği Birinci Sekreterinden de dinlemişti. Buna dayanarak Moustier'in Büyükelçilik tarafından bu görüşe yönlendirildiğini düşünüyordu. (BOA HR SYS 413/77/1.)

letlerin geleneksel elitlerine karşı, diğer Büyük Güçlere göre Babiâli için çok daha yakın müttefik olduğu söylenebilir.

Mekteb-i Sultanî'nin açılışında yaşananlar, bu ittifakın ne gibi sonuçlar doğurduğunu gözler önüne serer. Vatikan, Fransız Hükümetinin girişimiyle eğitime başlayan Mekteb-i Sultanî'ye Katoliklerin kayıt yaptırmasını engellemiştir. Sorun Fransız Hükümetinin müdahalesiyle çözülebildi. Okulun açılmasında en çok emeği olan isimlerden biri Fransız Büyükelçi Bourée, Mekteb-i Sultanî'ye farklı milletlerden üç yüz öğrencinin kayıt yaptırdığını bildiren raporundaki şu cümleyle Fransız diplomasisinin reformlara bakışını özetliyordu. "Bu müracaat, İmparatorluğun muhtelif unsurları arasında manevi bir bağ teşkil ederek halen kendilerini birbirinden ayıran batıl fikirleri de söndürmeye yarayacak bir reformun başarı ile neticelenmesine hayırlı bir alamettir."²⁰³ Bourée'nin batıl fikir ifadesi, geleneksel değerler konusunda Babiâli'yle farklı düşümediğini gösteriyor. Mekteb-i Sultanî'nin açılmasından az önce Bourée adına, *Les Frères Des Ecoles Chretiennes* adlı misyoner grubuna, Türk öğrenciler için bir eğitim kurumu açmaları önerildiğinde, *Les Frères* teklifi reddetmişti. Gerekçelerinin başta geleni ne İslam ne de Katolik olacak eğitimin angarya olarak görülmesidir.²⁰⁴ Onların angarya dediği, İstanbul'daki Fransız büyükelçiliğinin amacıdır.

1870'te İstanbul'daki Katolik Ermeni cemaati arasında çatlaklar oluştuğunda Vatikan, gelişmelerdeki kötülüklerden Fransız Büyükelçi Bourée'yi sorumlu tutacaktır.²⁰⁵ Âli Paşa 1870'te Vatikan'daki gelişmeler üzerine Rüstem Bey'e hitaben kaleme aldığı talimatında,²⁰⁶ Hıristiyanlar arasındaki dini tartışmalarda tarafsız kalan Babiâli'nin çıkarları gereği Doğu kilisesinin bağımsızlığını savunanlara destek vereceğini ve gelen bilgilere göre Fransız Hükümetinin bu politikanın yanında yer alacağını bildirir. Aynı mektupta Rüstem Bey'e, Vatikan'daki çalışmalarında Fransız Hükümetinin Roma'daki temsilcisiyle işbirliği yapması talimatı

203 Akt.: İhsan Sungu, "Galatasaray Lisesinin Kuruluşu", *Belleten*, C:VII, Sayı: 28, yıl: 1943, s. 324.

204 Max Roche, *Education, Assistance Et Culture Francaises Dans L'Empire Ottoman 1784-1868*, s. 186.

205 01 Nisan 1870, Rüstem Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1765/4/3.

206 BOA HR SYS 1765/2/6.

verilmişti. Yani Babıâli, Vatikan'a karşı bile Fransa'yı en azından belli konularda müttefik görebiliyordu.

Fransa'nın laik referansları, diplomatlar için kullanılan ifadelerden de görülebilir. Vogoridés Bey özel bir mektubunda Doğu Hıristiyanlarının uğradıkları acıları dindirmek için Tanrı'nın bir kurtarıcı gönderdiğini yazmıştı. Vogoridés Bey'in Tanrı tarafından görevlendirildiğini söylediği kişi Canning'di.²⁰⁷ Vogoridés İngiliz büyükelçiyi övmek için dini referanslara atıf yapmıştı. Bu mektup samimiyetten daha fazla diplomatik ve politik kaygıları yansıtıyor olabilir. Fakat aynı kaygılarla da olsa benzer ifadeleri dönemin Fransız diplomatları için görebilmek daha zor bir ihtimaldir. Canning emeklilik günlerinde din konulu bir kitap yazacak kadar muhafazakâr bir Hıristiyandı.

Hatt-ı Hümayun'un Fransızca metninin üçüncü maddesinde gayrimüslim milletlerin yönetiminden söz edilirken *laïque* kavramı kullanılmıştır. Fermanın Türkçesinde aynı ifade, epistemolojik kökenine uygun olarak avam kelimesiyle karşılanır. Hatt-ı Hümayun'da *Laïque* kavramı *clergé* (ruhban) ile birlikte ve onun karşıtı olarak yer almıştır.

Laik sıfatıyla gayrimüslim milletlerin yönetim organlarında yer alanların Batı ile iş yapan ve çoğu Fransız eğitimi almış burjuvalar olması, Tanzimatçıların laikten neyi anladığına ilişkin ipuçları verir. Eski Fener aristokrasisinin de yerini dolduran bu sınıfı Zarifi şöyle tanımlıyor: "Özellikleri güç ve paradır."²⁰⁸

Ermeni geleneksel elitinin gücünü önemli ölçüde sınırlayan Ermeni anayasasını hazırlayan komitede görev alan genç laik entelektüeller, Fransa'da eğitim almış, Fransız fikir hayatı içinde yetişmişlerdi. Paris'teyken Fransız siyasal düşüncesinden etkilenmişlerdi. Hatta genç liberal Ermenilerin etkisiyle çalışan Ermeni Tedrisat Komisyonu, tıpkı Encümen-i Dâniş gibi *Academie Française* adlı Fransız kurumunu kendine model almıştı.²⁰⁹ Bu anayasanın hazırlanmasında yer alan Agathon Efendi, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk gayrimüslim nazırı olacaktır. Paris'e gönderilen ilk Ermeni öğrencilerden olan Odyan Efendi de Şûra-ı Devlet

207 NA FO 352/43/8/1160-1161.

208 Yorgo L. Zarifi, *Hatıralarım Kaybolan Bir Dünya İstanbul 1800-1920*, s. 43.

209 Vartan Artinian, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1864*, s. 84.

azalığı yapmıştı ve Meşrutiyetin hazırlanmasında rol aldı.²¹⁰ Reşat Kasaba, Batı Anadolu'daki Rumların yaşadığı dönüşümde *Gymnase Philologique* adlı okulun önemine vurgu yapar. Bu okul, sadece yerel pazarla çalışan ve kilisenin desteğini arayan tüccardan ayrışarak kozmopolit nitelik kazanmış, yani Avrupa sermayesi ile iş yapan Rumların yardımlarıyla kurulmuştu.²¹¹ Fransız siyasal düşüncesi, doğası gereği bu gelişmeyi teşvik etmiştir. Musevi cemaatinin modernleşmesi ise neredeyse tamamen Paris'ten yönetiliyordu. Avrupa Yahudilerinin Doğulu dindaşlarını ilgilendiren olaylarda aktif rol almaya başlamalarında Kırım Savaşı dönüm noktasıdır.²¹² Rothschild ailesinin temsilcisi Albert Cohn 1854'te İstanbul'a gelir ve Camondolarla birlikte ilk modern Yahudi okullarının temellerini atar. İmparatorluk Hükümetinin bu süreci desteklemesi "Babiâli'nin, İmparatorlukta yer alan cemaatlerin yönetimlerinde reformlara gidilmesi yönündeki iradesiyle"²¹³ açıklanmıştır. Sonrasında Paris merkezli *Alliance Israélite* tarafından açılan okullar, geleneksel dini elitlere karşı Osmanlı Musevi cemaatinin modernleşmesinin başat kurumları olacaktır. Bu okullar için Atuş "Fransız mekteplerinden başka bir şey değildir"²¹⁴ diyor.

Laikleşme sürecinin en temel dayanaklarından biri eşitlikçilik siyasetidir. İlbey Ortaylı Vilâyetler Nizamnamesi ile oluşturulan ve gayrimüslimlerin de içinde yer aldığı kurulların teşkil tarzının, özünde laik bir temele dayanmamakla birlikte, laik bir gelişmeye yol açtığını belirliyor.²¹⁵ Bu nizamname, Müslümanlar ile gayrimüslimlerin eşitliği yö-

210 Musa Kılıç, *Osmanlı Hariciyesinde Gayrimüslimler (1836-1876)*, s. 106.

211 Reşat Kasaba, *Dünya, İmparatorluk ve Toplum Osmanlı Yazıları*, s. 81.

212 Aron Rodrigue, *Türkiye Yahudilerinin Batılaşması Alliance Okulları 1860-1925*, s. 22.

213 Nora Şeni-Sophie Le Tarnec, *Camondolar Bir Hanedanın Çöküşü* s. 56.

214 Nafi Atuş, *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt I, s. 146.

215 Meclislerde seçimli üyelerin yer almasının önemi hakkında İlber Ortaylı şu bilgiyi veriyor: "Bu son kural Osmanlı devlet geleneğinde önemli bir gelişme ve değişme demektir. 19. yüzyılın Osmanlı düşünürü Meşrutiyet rejimini, parlamentoyu veya bu gibi mahalli kurulları İslâmî meşveret geleneği içinde ele almanın mümkün olmadığı açıktır. Çünkü yönetimde karar almaya belirli kurullar çerçevesinde gayrimüslimler de katılıyordu." İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, s. 22.

nünde atılmış önemli adımlardan biri kabul edilir. 1867 tarihli bir Rus raporunda da Osmanlılık siyaseti ile laikleşme arasındaki bağlantı şöyle tespit edilir: “Kanun önünde eşitlik bütün adli organizasyonun ilk ve zorunlu şartıdır... Hatt-ı Hümayun’un hükümlerini uygulamak isteyen bir yargıç Müslüman toplumunun temel kanunlarını ihlal etmeden bunu yapamaz.”²¹⁶

Reform dönemi hükümeti için dinin artık bir misyon olmaktan çıktığını söylemek mümkündür. Yine de Babiâli, Hıristiyanlara İslam propagandası yapılmaması, İmparatorlukta İslam misyonerliği fikrinin (*proselytisme Musulman*) bile mevcut olmamasıyla, dini propagandanın sadece Hıristiyanlar tarafından yapılıyor olması ve hükümetin kamu düzeninin zorunlu kıldıkları dışında bu propagandaya sınırlama getirmemesiyle övünebiliyordu.²¹⁷

Yine de Paris sekülerleşmenin Doğu’daki sınırlarının farkındadır ve bu konuda hayalci bir beklenti içine girmemiştir. Yani Fransa, kendi önerilerinin belli bir sınırın ötesine geçildiği takdirde din engeline takılacağına bilincindeydi. Hatt-ı Hümayun’un hazırlık toplantılarında din değiştirme özgürlüğü üzerine yürütülen tartışma da Fransız Hükümetinin bu bilincini gösterir. Thouvenel bu tartışma içinde İngiliz meslektaşına şunları söylemişti: “Açık yüreklilikle itiraf ediyorum, eğer bu iş sadece belirsizlikle anarşinin yararına makul olanın sınırlarına kadar zorlanırsa üzülmekten kendimi alamayacağım.”²¹⁸ Thouvenel Türkiye’nin hasta olduğu, ilacın organların dayanıklılığına bakılarak ayarlanması gerektiğini savunuyordu. 1857’de İstanbul’u ziyaret eden bir seyyahın günlüğünde ise Canning’in aynı ilaç benzetmesini yapan şu sözleri aktarılır: “Fransa bunların kendi dikte ettirdiği şekilde olmasını arzuluyor. İlacı kendisi tarif etmeden ve bileşimini oluşturmadan eğer hasta adam kendine gelirse bundan hoşnut olmayacaktır. O ilacı zorla ağzına atacak ve bunu onun yaptığı bilinecektir.”²¹⁹

Thouvenel’in dile getirdiği bu sınırlar Babiâli’nin kimi ifadelerinde açıkça görülebilir. Örneğin Hatt-ı Hümayun’un bilânçosu çıkartılırken,

216 *Les Observations de la Russie Sur La Hatt-ı Humayoun de 1856.*

217 *Consideration sur l’Execution du Firman Imperial du 18 Fevrier 1856.*

218 03 Ocak 1856, Thouvenel’den Walewski’ye, AMAE CP T, 324/5-12.

219 Hüseyin Al, *Nassau William Senior’un Türkiye Seyahat Günlüğü*, s. 40.

Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki davaların karma mahkemelerde görüldüğü ve bu sistemin taşrada yaygınlaştırılmak üzere olduğu söylenmişti. Fakat devamında Müslümanların ve Hıristiyanların kendi aralarındaki davaların, geçmişte olduğu gibi din temelli mahkemelerde ele alınmaya devam edeceği söyleniyordu.²²⁰

1867 senesinde kaleme alınan Paris menşeli bir raporda hem hükümet hem de Müslüman kamuoyu tarafından Hıristiyanların tehlikeli kabul edildiği ve ast konumunda tutulması gereken bir sınıf olarak görüldüğü eleştirisine yer verilmişti. Taşrada nefret patlamalarına yol açabileceği uyarısı yapılıyordu.²²¹ Jorga'nın tespitlerini doğru kabul edersek bu tahmin gerçek olmuştur.²²² Rus raporları da aynı uyarıya, kendi tezlerine dayanak olmak üzere atıf yapacaktır. Yakın cümleler kurduklarında bile Fransız diplomasisindeki bakış Petersburg'dan gelen görüşlerden önemli ölçüde farklıydı. Bu tespitlerden Osmanlılık siyasetinden vazgeçilmesi gerektiği veya eşitlikçilik politikasının gerçekçi olmadığı sonucu çıkartılmıyordu.

Fransız diplomasisinin Hıristiyan ruhbanaya karşı tavrı, Müslümanların siyasi hayattaki rollerine ilişkin tartışmalarda da kendini gösterir. Gorchakov, Osmanlı reformlarından her söz açıldığında Thouvenel'in Müslümanlarla Hıristiyanların birlikte yaşam olanaklarından söz etmesinden ve Hıristiyanların lehine düzenlemelerin iktidar tecrübesi olan Müslüman unsurun güçlendirilmesiyle mümkün olacağını savunmasından şikâyet ediyordu.²²³ Thouvenel, dördüncü nokta konferansları için hazırlıklarını "Türklerin politik üstünlüklerini ortadan kaldırmayacak" şekilde yapmıştı.²²⁴ Canning de 9 Ocak 1856'da "Hükümetteki Osmanlı ege-

220 *Consideration sur l'Execution du Firman Imperial du 18 Fevrier 1856.*

221 AMAE MD T 117/9

222 Jorga şunu söylüyor: "Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki Fransız ve İngiliz vesayeti sebebiyle Müslüman tebaadan çok geçmeden dini vicdanın ve geleneklere bağlılığın daha yoğun olduğu bölgelerde zorbalıklarla kendini gösterecek bir ruh ortaya çıkmıştı." Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Cilt 5, s. 434.

223 Akt. Le Baron I de Testa, *Recueil Des Traités De La Porte Ottomane Avec Les Puissances Etrangères Depuis Le Premier Traité Conclu En 1536 Entre Suleyman I Francois I Jusqu'a Nos Jours*, T 7, s. 363.

224 07 Ocak 1856, Thouvenel'den Walewski'ye, AMAE CP T 324/23-30.

menliğinden vazgeçilemeyeceğinde hepimiz mutabıkız” diye yazdı.²²⁵ Paris Barış Konferansı’na Babiâli’yi temsilen kimin katılacağı üzerine yürütülen tartışmalarında Thouvenel’in yaptığı şu tespit, Müslümanların dominant konumunun politik sahnede ne anlama geldiğini gösteriyor: “(Mustafa Reşid Paşa) Lord Stratford’a küfür ve din değişikliklerinde cezaların kaldırılması hakkındaki favori fikri konusunda dalkavukluk ederken, Türkler nezdinde tamamen farklı bir rol oynayacak, Âli Paşa’nın ve Fuad Paşa’nın zayıflıklarının tadını çıkartacak.”²²⁶ Thouvenel’e göre bu zayıflık “Osmanlı kökenlilerin egemenliğini tehlikeye sokan abartılı imtiyazlardan” kaynaklanıyordu. Fransız Dışişleri Bakanı Marquis de Moustier de yasama organınının 8 Temmuz 1868 tarihli oturumdaki konuşmasında, Müslümanların konumu hakkında Tanzimat bürokrasisinden çok da farklı düşünmediğini ortaya koyar. “Osmanlı İmparatorluğu’nda tek bir ciddi düzen ve hükümet unsuru vardır, o da farklı cemaatler arasında barış ve düzeni sağlayabilecek ve bu cemaatlere tam bir eşitlik içinde davranabilecek olan Müslüman unsurudur.”²²⁷ Moustier’in büyükelçilik günlerinde de savunduğu bu görüşleri Rus Büyükelçi İgnatiev’in hatıratında şu cümlelerle yer alıyor:

Mösyö Büyükelçi bana milletler teorisinin mutlak bir şekilde anlaşılama-yacağı ve anlaşılmaması gerektiğini söyledi. Millet var millet var. Aynı yaşam hakkı ayrımsız şekilde tüm soylar tarafından talep edilemez. Bir bütünlük, güç sıfatı bir tarihsel rol, tek bir soy üretebilmeleri gerekir. Türkiye’nin Hıristiyan halklarında bu koşulların hiçbiri mevcut değil.

Devamında Moustier Doğu Hıristiyanlarının zayıf ve düşkün olduklarını, geçmişte büyük gelenekleri, güncelde ise moral bağları bulunmadığını söylemişti.²²⁸ 1867 tarihli bir Fransız memorandumunda dominant bir unsurun varlığının İslamiyetten değil, Doğu’nun geleneksel ya-

225 09 Ocak 1856, Lord Stratford de Redcliffe’den Lord Clarendon’a, NA FO 78/1170/29.

226 24 Ocak 1856, Thouvenel’den Walewski’ye, AMAE CP T 324/193-202.

227 Büyükelçi Mehmed Cemil Paşa, Moustier’in konuşmasını 4959/252 sayılı raporuyla İstanbul’a bildirdiğinde, Hariciye Nazırı Fuad Paşa, Sultan adına teşekkür edilmesini istedi. (BOA HR SYS 479/1/292.)

228 Akt. İgnatiev’in Hatıratı. s. 62.

pısından kaynaklandığının altı çizilmiştir: “Eğer Hıristiyanlar dominant, Türkler denetim altına alınan haline dönüşürse işler tamamen aynı şekilde cereyan edecektir. Bu geleneksel Doğu ruhudur...”²²⁹ Ocak 1867’de Mehmed Cemil Paşa’ya Müslümanların Hıristiyanların seviyesine getirilmesi için eğitim kurumlarının geliştirilmesi gerektiğini söylerken de Müslümanların *nation dominante* konumuna vurgu yapmıştı.²³⁰

Moustier’in yukarıdaki ifadelerinin Âli Paşa’nın, Fransız Büyükelçi Thouvenel’e yazdığı Eylül 1858 tarihli mektubundaki şu cümlelerle mukayesesi, İslahat Fermanı Dönemi yöneticilerinin reformlarda neden Fransız tezlerine daha yakın durduklarını da açıklıyor.

Bildiğiniz gibi bu ülkede başkalarını yönetebilecek ve farklı cemaatler arasında köprü işlevi görebilecek bir tek soy vardır, o da Osmanlı soyudur. Bu ülkeyi tanımayan ve bu ülkenin sahibi olan sakinlerinin kişiliklerini bilmeyenler buna inanmayacaklardır. Ama ben, günlük hayattan verebileceğim örneklerle ileri sürdüğüm bu iddiayı kanıtlayabilecek durumdayım.²³¹

Âli Paşa dördüncü nokta konferanslarının ilk oturumunu açarken de söze, Sultan’ın egemenlik haklarıyla beraber Müslümanların pozisyonunun önemini anlatarak başlamıştı.²³²

Hem Fransa’nın bu dönemde Doğu sorununda oynadığı rol hem de Doğu’nun Fransa için önemi sadece siyasal değil, iktisadi-mali faktörlerle de desteklenmiştir. “1852-1881 arasında dışarıya yatırılan Fransız sermayesinin (devlet tahvilleri ve doğrudan doğruya yatırım) dörte biri Osmanlı İmparatorluğu’nda ve Mısır’daydı.”²³³

İmparatorluk 1856’dan sonra Batı sermayesinin ilgi noktalarından biri haline gelmişti. Morawitz Kırım Savaşı’yla medeniyet âlemine kapılarını açan ve hatta hemen hemen ilk defa olarak kendisini tanıtan İstanbul’un, Hatt-ı Hümayun’un ilanı üzerine bütün Avrupa iş adamları

229 *Observations Sur l’Execution du Hatt-ı Houmayoun de 1856.*

230 BOA HR SYS 413/68/1.

231 Nora Şeni, *Marie ve Marie Konstantiniye’de Bir Mevsim 1856-1858*, s. 318.

232 10 Ocak 1856, Thouvenel’den Walewski’ye, AMAE CPT 324/61-68.

233 Halil İnalçık, Donald Quataert “19. Yüzyıla Genel Bakış İslahatlar Devri 1812-1914” *Osmanlı İmparatorluğu Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 900.

için adeta bir buluşma yeri haline gelivermesinin hiç de hayret edilecek bir durum olmadığını söylüyor.²³⁴ Aynı bilgiyi André Autheman da teyit eder:

Batılı, özellikle de dönemin belli başlı finans merkezleri olan Londra ve Paris'teki sermayedarlar açısından da koşullar çok elverişliydi. Yakın bir geçmişte Avrupalı sermayedarlar 'Osmanlı Hükümetleriyle iş ilişkilerine girmekten tiksindirirken' onların zihinlerinde de hissedilir bir evrim yaşıyordu.²³⁵

Bu tarihlerde James de Rothschild'ın oğlu Alphonse de Rothschild banka imtiyazı alabilmek için İstanbul'daydı. Credit Mobilier'in büyük ortakları Péreire kardeşlerden biri de İstanbul'a gelerek iş sahalarına İstanbul'u dâhil etmek için girişimlerde bulunmuştu. Credit Mobilier, La Maison de Rothschild'ın başta gelen rakibiydi. 1856 Hatt-ı Hümayunu'nun Batılı finans dünyasına İmparatorluk topraklarının kapısını açan en önemli metinlerden biri olduğu söylenebilir.

1860'lar Fransız yatırımcılarının İstanbul'da güçlü bir ağırlık kazandığı dönemdir. 1863'te Osmanlı Bankası'na Fransız sermayesinin ortak edilmesinin gerekçesini, yönetim komitesi üyesi Lachlan Mackintosh şöyle açıklamıştı: "Ülkenin siyasi çıkarlarının konumlanması, hem Fransız hem de İngiliz çıkarları temsil edilmeksizin burada herhangi bir başarı şansı olacak bir ulusal banka kurulmasını inkansız kılıyor."²³⁶ Bu tespitin, 1 Şubat 1856'daki İngiliz büyükelçiliği balosuna katılma davetini kabul eden Sultan Abdülmecid'in söyledikleriyle benzerliği ilgi çekicidir: "Fransız büyükelçiye gitmeden İngiliz büyükelçiye gitmek, bu mümkün değil! M. Thouvenel'in balosu hangi gündü?"²³⁷

Fransa, İngiltere ile birlikte baştan itibaren Osmanlı dış borçlarına doğrudan taraf devletlerdendi. 1853'te ilk dış borç anlaşması imzalanmış, fakat başarısız olmuştu. Fransız Drogman Maturin Cor bu başarısızlığa Türkiye'de dış borçlanmaya itirazlar olmasının değil, bazı elçilik-

234 Charles Morawitz, *Türkiye Maliyesi*, s. 19.

235 André Autheman, *Bank-ı Osmani-i Şahane Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Bankası*, s. 19.

236 Akt. Edhem Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, s. 87.

237 01 Şubat 1856, Scheffer'den Thouvenel'e, AMAE CP T 324/287-289.

lerin Fransa'ya karşı kıskançlıklarından kaynaklanan entrikalarının neden olduğunu ileri sürdü.²³⁸ 1854'ten itibaren Osmanlı İmparatorluğu yabancı piyasalarda borçlanmaya başladı.

Fakat ilk Osmanlı borç tahvilleri esas olarak Londra borsasında satışa sunulacaktır. Palmerston'un 1865'te ölümünden sonra ise Fransa Osmanlı borçlarında ilk sırayı almış, Rıfat Önsoy'un ifadesiyle Fransız iş adamları, sermaye çevreleri ve maliyecileri Osmanlı piyasasını ele geçirmişlerdi.²³⁹ 1862'ye kadar Osmanlı borç tahvillerinin yüzde doksanı Londra, sadece yüzde onu Paris'te satılmıştı. 1862'den itibaren bu denge bozulmaya başlayacak, 1867'ye geldiğinde Fransa'nın payı yüzde altmış altıya çıkarken, İngiliz sermayesinin payı yüzde otuz dörde düşecektir.²⁴⁰ Yani 1867'de Fransız tasarruf sahipleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük alacaklısıydı.

İstikrazlar özellikle Londra ve Paris sefaretlerinin en önemli mesai konularındandır. 1854 tarihli ilk dış istikraz anlaşmasının altında Babiâli adına Musurus Bey ve Veli Paşa'nın imzaları vardı.²⁴¹ Kostaki Musurus hakkındaki bir doktora tezinde bu istikraz anlaşmasının, otuz dört yıl sürecektir Londra sefirliğinin ilk başarısı olduğu yazılmıştır.²⁴² 1855 istikraz anlaşması ile bu istikraz için Clarendon ve Persigny ile imzalanan kefalet anlaşmalarının altında yine bu iki başkentteki Osmanlı sefirlerinin adı görülüyor. Osmanlı Bankası, İmparatorluğun emisyon bankasıydı, fakat Londra ve Paris'teki komiteler tarafından yönetiliyordu. Komitelerin hükümet adına muhatapları tabii ki büyükelçiliklerdi. Örneğin yönetim komiteleri 1865'te Babiâli ile Maison Saing arasındaki borç anlaşması için yürütülen görüşmelerin banka imtiyazına zarar verdiğini iddia etmişlerdi. Protesto notaları Londra komitesi adına Musurus Bey'e,²⁴³ Paris komitesi adına ise Mehmed Cemil Paşa'ya verilmişti.²⁴⁴ Benzer birçok

238 AMAE MD T 50/7-20.

239 Rıfat Önsoy, *Mali Tutsaklığa Giden Yol Osmanlı Borçları (1854-1914)*, s. 96.

240 Emine Kray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, s. 24.

241 Sözleşme metni için BOA HR SFR (04) 12/6/4.

242 Nurdan Şafak, *Bir Tanzimat Diplomatu Kostaki Musurus Paşa (1807-1891)*, s. 101.

243 BOA HR SFR (04) 87/25/2.

244 03 Mart 1865. Mehmed Cemil Paşa'dan Âli Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 87/23/1.

konuda banka idari komiteleriyle büyükelçilikler arasında düzenli yazışmalar yürütülüyordu. Yani İmparatorluğun mali sermaye ile diyalogu, büyük ölçüde diplomasi teşkilatı eliyle kuruluyordu.

Blaisdell, Büyük Güçlerin hükümetlerinin sermaye transferindeki rolü için 1880'lerin başını dönüm noktası kabul eder. XIX. yüzyılın ortalarını, hükümetlerin sermaye fazlasının yatırım alanları arayışlarına karışmadığı, tahvil sahiplerinin çıkarlarını korumak için hükümetlerini harekete geçirmekte büyük zorluklar yaşadıkları, yatırım sahiplerinin hükümetlerin işlerine ilgi duymasını sağlayamadığı yıllar olarak değerlendirir.²⁴⁵ Blaisdell'in tezine itiraz edecek olgular bulunabilir. Avrupalı diplomatlardan gelen reform önerileri arasında, bir finansman aracı olarak istikraz yöntemine başvurulması da vardı. Örneğin Canning 1850'de Babiâli'ye reform programı sunmuştu ve programın maddelerinden birinde de istikraz öneriliyordu.²⁴⁶ 1865'te Osmanlı Bankası adına Babiâli'ye verilen bir memorandumda, Babiâli bu iddiayı reddetse de dış borçların iç borçlardan daha düzenli ödenmesinin Avrupa hükümetlerinin baskısından kaynaklandığı açıkça yazılmıştı.²⁴⁷ Hükümet mali iflasını ilan ettiğinde, muhtemelen diplomasi mesleğinin verdiği deneyimler nedeniyle, İngiliz tahvil sahipleri kendilerini temsil etmek üzere İngiliz Dışişleri Bakanlığı eski müsteşarını tayin ettiler. Fransız tahvil sahipleri ise biraz da Osmanlı Bankası'nın etkisiyle,²⁴⁸ Fransız Dışişleri Bakanlığı eski siyasi işler müdür yardımcısı Valfrey'i seçmişlerdi. XIX. yüzyılın ortalarında mali sermaye ile Avrupa diplomasisinin tabii ki çoğu zaman aynı safta ve belli ölçülerde birbirlerini kuvvetlendiren, fakat birbirlerinden bağımsız hareket eden

245 Donald C. Blaisdell, Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi Düyunuunumiye, s. 191.

246 F.S. Rodkey, "Ottoman Concert About Western Economic Penetration in the Levant, 1849-1856", *The Journal of Modern History*, s. 348.

247 Babiâli bankanın bu iddiasının yanlış olduğunu savunmuştur. Babiâli'ye göre dış borçların geri ödemesinin iç borçlara göre daha düzenli olması dört nedenden kaynaklanıyordu: Tahvillerin Avrupa'dan kaynaklanan yüksek tedavül değeri, yabancı borsalardaki itibarı, Paris ve Londra'da yapılan faiz ve amortisman ödemeleri, dış borçlara gösterilen garantiler. (BOA HR SFR (04) 88/65/1-2.)

248 André Autheman, *Bank-ı Osmani-i Şahane Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Bankası*, s. 98.

iki aktör olarak görülebilir. İstikrazların diplomasiye de etki eden siyasi sonuçları, diplomasi sınırlarını da aşan etkenlerce şekillendirilmiştir.

Doğu sorununu Avrupa kamuoyunun gündeminde üst sıralara taşıyan nedenlerden biri, istikrazlar yoluyla küçük tasarruf sahiplerinin de birer Doğu yatırımcısı haline dönüşebilmesidir. Babiâli zaten istikrazların başarısı için bu küçük yatırımcılara ulaşmanın yollarını arıyordu. Bischofsheim tarafından Paris sefaretine gönderilen 7 Ağustos 1860 tarihli mektupta lot ve prim sistemi öneriliyor, bu yolla küçük sermaye sahiplerine ulaşılabileceği söyleniyordu.²⁴⁹ Ödüllü kuponlar bu amaçla piyasaya çıkartılacaktır. Babiâli küçük tasarruflara ulaşabildiği ölçüde, Doğu sorunu daha fazla insanın çıkarlarıyla doğrudan ilgili bir alan halini alıyordu.

Süveyş Kanalı projesi de küçük tasarruf sahiplerine ulaşmada dönemin en başarılı örneklerindedir. Nitekim toplam hisselerin sadece beşte biri yönetimde temsil edilebiliyordu. Yani hisselerin beşte dördü yönetimde temsil edilebilecek güçteki büyük alımlara değil, daha küçük yatırımlara satılmıştı. 1868'de Paris'te yayınlanan bir broşürde kanal şirketinin tahvillerinde küçük tasarruflara ulaşmak için kullandığı yöntemlerle, özel sektör borçlanmalarında yaptığı yeniliklere dikkat çekilir.²⁵⁰ Şirketin bu başarıları, Fransız kamuoyunun dikkatlerini daha fazla Doğu'ya yöneltmesine yol açmaması mümkün değildi.

Hüseyin Al alınan borçlarla birlikte yatırımcıların Osmanlı maliyesini yakından izlemeye başladıklarını, maliye üzerinde Osmanlı bürokratları haricinde yabancı bir unsurun hissedilmeye başlandığını belirterek şu tespiti yapıyor: "Bu durum, daha önce alışık olunmayan ancak bundan sonra beraber yaşanması gereken bir realite olarak ortaya çıkmaktadır."²⁵¹ Yatırımcı açısından yatırım kararlarını belirleyen en önemli faktör risk analizi amaçlı bilgi teminidir. Mali reform adımları veya krizler, iç kargaşa ve ayaklanmalar, diplomatik ve politik gelişmeler tahvillerin fiyatlarını etkiliyordu. Fiyatların düşmesi, hükümetin daha zor ve daha olumsuz koşullarda borçlanmalarına neden oluyordu. Ubucini, Valmy gibi Babiâli'ye yakın isimlerin eserlerinde Osmanlı maliyesi hakkında umut

249 07 Ağustos 1860, Bischofsheim'den Vefik Efendi'ye, BOA HR SFR (04) 44/12/1.

250 *Le Canal de Suez et l'Opinion Public.*

251 Hüseyin Al, *Uluslararası Sermaye ve Osmanlı Maliyesi (1820-1875)*, s. 143.

verici ifadelere geniş yer ayırmaları, bu gerçeğin İmparatorluk cephesinde de güçlü şekilde hissedildiğine işarettir.

Hüseyin Al, Avrupa piyasalarında işlem gören Osmanlı tahvillerinin spekülâtif tahviller arasında sınıflandırıldığını söylüyor. Aynı günlerde kamuoyunda da Doğu sorunu spekülasyonlara konu oluyordu.

Hükümetler ile mali sermayenin etkisi ve biraz da geniş kitle için Doğu'nun yatırım alanı haline dönüşmesiyle, Doğu sorunu çerçevesinde bir ekonomi oluştu. Bu ekonomiden gerek maddi kazanç gerekse prestij temini yoluyla faydalanmak isteyen dönemin birçok aydını kendisini, Doğu sorunu konusunda konuşmak ve eylemde bulunmak zorunda hissetti.

Monte Kristo Kontu'nda Tepedelenli Âli Paşa'nın kızı Haydée karakteriyle romana oryantalizm rüzgârını taşıyan Alexandre Dumas, bu konuda ilginç bir örnektir. 1860'ların başında kendisine sözde İskender Bey adını veren ve Arnavutların tarihsel kahramanı İskender Bey'in soyundan geldiğini iddia eden bir kişi *Junt Greco-Albanais* adında bir örgüt kurmuştu. Amacı Arnavutluk'u İmparatorluk yönetimine karşı ayaklandırmak olan örgüt, en büyük desteği o günlerde Napoli'ye yerleşen Alexandre Dumas'dan gördü. Hatta Lord Russell, Dumas'ı "komplo-nun ruhu" olarak nitelendirir.²⁵² İtalyan İçişleri Bakanı, Dumas'ı ödeme-yi yapacak kişiye kendisini satmaya hazır bir kişilik,²⁵³ Mignetti'yi ise soytarı sıfatıyla tarif eder.²⁵⁴ İtalyan devlet adamları sözde İskender Bey'i ve Alexandre Dumas'ı ciddiye almamalarını önersele de Babiâli komplo-yu kendisine yönelik önemli bir tehdit olarak algılamıştı. Dumas'nın sözde İskender Bey'le maddi karşılık ve itibar beklentisiyle ilişki kurduğu anlaşılıyor. Sözde İskender Bey de bu maceraya, Doğu sorunu çevresinde oluşan ekonomiye güvenerek atılmıştı.

XIX. yüzyılda çok sayıda sözde İskender Bey ve Alexandre Dumas örneği bulunabilir. Hatta Alfred Döblin, *Aleksander Meydanı* adlı romanında kendisini İskender Bey olarak tanıtan bir sahtekârın hikâyesinden söz eder.

252 10 Nisan 1863, Musurus Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1788/4/14.

253 22 Ekim 1863, Rüstem Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1788/4/76.

254 02 Nisan 1863, Rüstem Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1788/4/19.

Doğu Hıristiyanları yararına düzenlenen balolar Avrupa sosyetesinin buluşma mekânlarından biriydi. Ne de olsa Avrupa başkentlerinde oryantalizm rüzgârları esmektedir ve Paris'i ikna etmeden Avrupa kamuoyunu ikna etmek mümkün değildi. Paris büyükelçiliğinin basın ödeneği, bu gerçekten kaynaklanıyordu.

Sanat adamı kişiliği kadar Doğu hakkındaki tecrübeleriyle de itibar gören Alphonses Royer tarafından III. Napoléon'a sunulmak üzere 1856'da kaleme alınan rapordaki şu cümleler, kimi Paris entelektüellerinin Fransız Hükümetinin Doğu politikasına yapmaya çalıştıkları aleyhte etki hakkında fikir verebilir:

Bariş yapıldı, kendilerine çeki düzen vermeye hazır olup olmadıklarını Türklere sorunuz. Size kâğıt üzerine yazılmış az çok liberal vecizeler, görkemli bir biçimde kaleme alınmış vaatler göstereceklerdir, fakat asla genel bir plan, bir tedbirler bütünü değil, ancak hiçbir zaman hayata geçirilmeyecek detaylı yönetmelikler. Avrupayı bir kez daha kandırmayı başarırlarsa zaman kazanmış olacaklar ve tüm istedikleri de bu.²⁵⁵

Victor Letellier de III. Napoléon'a 10 Nisan 1856'da sunduğu değerlendirmelerinde benzer görüşler ileri sürer:

Ferman uygulanmayacak. Hayır, Türk İmparatorluğu medenileşmeyecek, tam aksine gerileyecek ve Batı için sürekli bir sıkıntı ve kaygı nedeni olacak... Türk İmparatorluğu kalkınacak mı? Ah Sir, benim gibi Türkler arasında yaşayınca, benim gibi onları incelemek için yıllarını adayınca, benim gibi bu İmparatorluğun çok farklı dönemlerine şahit olunca... Türkün kalkınmasından veya medenileşmesinden konuşulduğunu duyunca nerdeyse gülme noktasına geliniyor.²⁵⁶

255 *Note Sur Une Nouvelle Phase De La Question Turque* AMAE MD T 40/313.

256 (AMAE MD T 50/359-370.) Letellier, Asya'da eski konsolosluk ajanı ve Veli Paşa'nın özel sekreteri sıfatıyla imza atıyordu. Raporunda Türkü insandışı bir varlık olarak nitelendiren ifadeler de var. Batı'nın diplomatik temsilinin değil, ancak askeri gücünün Osmanlı İmparatorluğu'nu medenileştirmeyi başabileceğini söyleyen Letellier, "hâlâ zaman var, müttefik askeri birlikler buradalar" diye yazmıştı. Letellier, İstanbul'un bir süre için müttefiklerce işgalini öneriyordu.

Osmanlı diplomasisinin Paris'in basın, sanat ve yazın adamlarıyla kurduğu ilişkiler olmadan, Fransız Hükümetine giden bu mesajların olası olumsuz sonuçlarının dengelenebilmesi muhtemelen mümkün olamazdı. Bu yüzden de Avrupa'daki Osmanlı diplomatları, özellikle de Paris büyükelçiliği, bu çevrelerle maddi boyutu da olan ilişkiler kuruyor, bu ilişkilerini reformlar lehine propaganda amaçlı kullanıyorlardı. İber Ortaylı, Fransız basınıyla işbirliğinin Tanzimat'tan sonraki dönemlere kalan miras olduğunu söyler.²⁵⁷

Aslında Tanzimat yöneticileri daha Avrupa'ya ayak bastıklarında kamuoyu gerçeği ile karşı karşıya geldiler. Mustafa Reşid Bey 1834'te Paris sefaretinde görevlendirilmişti. Bu ilk dış görevindeki misyonu, resmen ilan edilmemiş olsa bile Cezayir sorunuordu. Fransa'nın eski İstanbul büyükelçilerinden Guilleminot, bu görevin neden başarılamayacağını kendisine kamuoyu gerçeğiyle açıkladı: "Şurası kesindir ki Fransa'da oy verme özgürlüğü nedeniyle yöneticiler, bu ülkenin elde tutulmasından yana olan Fransız kamuoyunu dikkate almak zorundadırlar. Kral ve bakanları geri verilmesini (Cezayir'in Osmanlı İmparatorluğu'na iadesini) arzulasalar bile, onlar için kararlarını Fransız halkına onaylatmak zor olacaktır."²⁵⁸ Mustafa Reşid Bey, Paris'ten Cezayir hakkında yazılı bir notu bile kabul ettiremeden ayrıldı.

Islahat Fermanı Döneminde Osmanlı diplomasisi Avrupa basınıyla çok daha etkin ilişkiler kurmuştur. Bu da bir rastlantı değil, Avrupa'da basın ve kamuoyunun oynamaya başladığı rolün sonucudur. Bir foto-muhabiri tarafından izlenen ilk savaş olan Kırım Savaşı,²⁵⁹ "tarihte ilk örnek olarak, basının ve kamuoyunun baskısıyla gerçekleşen bir savaştı."²⁶⁰ Aynı kamuoyunun Doğu sorununda Babıâli adına olumlu kanaat oluşturması reform şartına bağlanmıştı. 18 Aralık 1850'de İngiliz Dışişleri

257 Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, s. 44.

258 Bayram Kodaman, *Les Ambassades de Moustapha Réchid Pacha a Paris*, s. 66.

259 Kırım Savaşı'nı fotoğraflayarak ilk savaş fotoğrafçısı ünvanını kazanan Roger Fenton'un mektupları Türkçede de yayınlanmıştır. (Roger Fenton, *Osmanlı-Rus Savaşı'ndan Kırım ve Türkiye Mektupları*.) Mektuplarda Fransız askerleri cesaretsizlik ve yağmacılıkla suçlanırken, İngiliz askerleri için övücü ifadeler dikkat çekiyor.

260 Orlando Figes, *Kırım Son Haçlı Seferi*, s. 167.

Bakanlığı'ndan çıkan bir yazıda, mevcut koşullarda Osmanlı Hükümetinin Avrupalı Hıristiyan güçlerin desteğine ne kadar ihtiyaç duyduğu hatırlatılır. Hıristiyan Avrupa barbarca fanatizmin ve zalim zulmün Türk kanunlarının doğal bir sonucu olduğuna ve Hıristiyanların Türk Hükümeti tarafından Müslüman vatandaşların vahşi şiddetine terk edildiğine inandığı sürece, bu desteğin alınamayacağı söylenir.²⁶¹

Hariciye Nazırı Âli Paşa'ya Paris'ten gönderilen 7 Eylül 1851 tarihli raporda,²⁶² "Lettres Sur La Turquie" başlıklı makaleleriyle Ubucini'nin reformlarla İmparatorlukta yaşanan değişimi daha önce hiçbir yazarın yapmadığı kadar açıkça Avrupa kamuoyuna anlattığı söyleniyordu. Kendisine karşı cömert davranılması öneriliyor, reformların başlangıcından itibaren İmparatorluğun yaşadığı değişimin Avrupa'ya anlatılması için makalelerin önemi vurgulanıyordu. Raporda değişimlerin Avrupa'da tanınmadığı ve değerinin anlaşılmadığı hatırlatılarak, bunun nedeni olarak kötü niyetle kökleşmiş önyargularla birlikte, Ubucini'nin makalelerine kadar hiçbir ciddi ve saygın yazarın İmparatorluğun yaşadığı değişimi Avrupa kamuoyuna anlatmaması gösteriliyordu. 27 Mart 1867 tarihinde Mehmed Cemil Paşa'ya gönderdiği yazısında ise Fuad Paşa, Maliye Nezareti'nin Osmanlı Bankası'na Lamartine'e yıllık seksen bin kuruşluk ödemenin düzenli olarak yapılması talimatını verdiğini bildirir.²⁶³ Valmy 1850'de Reşid Paşa'ya gönderdiği bir yazıda Osmanlı İmparatorluğu'nda reformlar hakkında hazırladığı kitabından bahsediyordu. Bu çalışmasının önemini şu cümlelerle özetlemişti: "Kamu dikkatini zorlukla Helen dilindeki eserlere verdiği bir dönemde, Türkiye'nin rönesansı hakkındaki görüşleri aydınlabilecek icraatları birkaç sayfada özetlemek uygun olabilir."²⁶⁴ Yine 1867'de Valmy'nin *La Presse*'de Doğu sorunu konusunda yayınlanan makalesinden sonra oluşan beklentisi de Mehmed Cemil Paşa'nın raporlarına yansımıştı.²⁶⁵ Ağustos ayında Fuad Paşa, benzer

261 BOA HR SYS 1869-B/2/35.

262 BOA HR SYS 467/6/5.

263 (27 Mayıs 1867, Fuad Paşa'dan Mehmed Cemil Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 131/14/1.) Bu ödeme Lamartine'c İzmir'de tahsis edilen çiftlikle ilgilidir.

264 20 Aralık 1850, le Duc de Valmy'den Reşid Paşa'ya, BAO HR SYS 1869-B/1/29.

265 30 Ağustos 1867, Mehmed Cemil Paşa'dan Safvet Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 138/30/1.

makaleler için Babiâli'nin onayını bildirdi.²⁶⁶ O yıl Valmy'nin *La Turquie et L'Europe En 1867* adlı kitabı yayınlanmıştı ve kitap Babiâli'nin tezlerini bir Fransızın ağzından tekrar ediyordu.

Paris Büyükelçisi Mehmed Cemil Paşa 28 Kasım 1862'de Âli Paşa'ya gönderdiği raporda, Paris basınının reformlar hakkında daha düzenli bilgi talep ettiğini, elindeki malzemenin yetersiz olduğunu bildirmişti. Paris basını temsilcileri büyükelçiliğe ziyarete gelmiş ve reformlar konusunda desteklerini ifade etmişlerdi. Mehmed Cemil Paşa'ya göre basının tavrı, Paris Hükümetinin Babiâli'ye yönelik olumlu yaklaşımının bir yansımasıydı. Basın temsilcileri büyükelçilikten, kamuoyunu doğru yönlendirebilmek adına kendilerine reformlar konusunda bilgi aktarılmasını istemişlerdi. Mehmed Cemil Paşa da İmparatorluk aleyhine yapılan yayınlara cevap olacağını belirterek bu talebi İstanbul'a ilettili.²⁶⁷ Periyodik gönderilecek bilgi notlarının işine yarayabileceğini düşünüyordu. Cevaben Âli Paşa, nezaretin basın bürosunun, büyükelçileri reformlar konusunda bilgilendirmek ve yayılan olumsuz intibaları basın yoluyla ortadan kaldıracak bilgileri temin etmek amacıyla oluşturulduğunu hatırlattı. Fakat personelin tatminkâr bir çalışma için yetersiz olduğu anlaşılmıştı. Büyükelçiliğin bilgi ihtiyacının karşılanması için gerekli tedbirlerin alınacağını yazdı.²⁶⁸

Osmanlı diplomasisi basın silahını olabildiğince iyi değerlendirmeye çalışıyordu. 12 Ocak 1863'te ayırım gözetilmeden tüm tebaanın eşitliğinin vurgulandığı bir Hatt-ı Hümayun hazırlandı. Tüm İngiliz gazeteleri Hatt-ı Hümayun'a yer verdi.²⁶⁹ Paris basınının önemli gazeteleri de Hatt-ı Hümayun'u yayınladı. Mehmed Cemil Paşa tüm basında yer bulması için gerekli yerlerle ilişkiye geçmişti.²⁷⁰ Mehmed Cemil Paşa'ya

266 29 Ağustos 1867, Fuad Paşa'dan Mehmed Cemil Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 139/71/1.

267 28 Kasım 1862, Mehmed Cemil Paşa'dan Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1869/11/1.

268 18 Aralık 1862, Âli Paşa'dan Mehmed Cemil Paşa'ya, BOA HR SYS 1869/11/2.

269 20 Ocak 1863, Musurus Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1861/5/3.

270 06 Şubat 1863, Mehmed Cemil Paşa'dan Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1861/5/7.

gönderilen yazıda çok sayıda Fransız gazetesinin bu önemli dokümanı okurlarına duyurduğu söyleniyordu.²⁷¹

Batı basınına duyulan ihtiyaç büyükelçiliği paraya sıkışan gazetecilerin de başvurduğu yerlerden biri haline getirmiştir. Örneğin *Constitutionnel* gazetesinin eski yazarı Amedée de Céséna, *La Semaine Politique et Littéraire* adıyla yeni bir yayın çıkarmaya başlamıştı. Osmanlı büyükelçiliğine 20 Ağustos 1857 tarihinde başvurarak, hükümet veya büyükelçilik adına gazeteye abone olunmasını istedi.²⁷² Mehmed Cemil Paşa, Céséna'nın önemli bir gazeteci olduğundan talebin kabul edilmesini hatta istenen yıllık abone bedelinden daha fazlasının verilmesini önerdi.²⁷³ Pitzipios bile 1867'de yeni gazete çıkartmak istediğinde Babiâli'ye başvurdu. Üç yıl için gazetesine mali destek karşılığında hükümetin reformcu programını Batı kamuoyuna karşı savunmayı vaat etti.²⁷⁴ Hakkındaki bütün olumsuz değerlendirmelere rağmen Pitzipios'un Babiâli'den yardım talebinin çok da temelsiz olmadığı anlaşılıyor. 1865'te Âli Paşa, Haydar Bey'e gönderdiği talimatta Pitzipios'a 500 Florin ödeme yapılmasını istemişti.²⁷⁵

Benzer talepler zaman zaman doğrudan İstanbul Hükümetine, hatta bizzat Sultan'ın kendisine de geliyordu. Hatta Avrupa'dan bu içerikte gelen postalar o kadar çoğaldı ki Babiâli, sefaretler kanalıyla Hariciye Nezareti'nden izin alanlar dışında, sanatçı ve yazarların Sultan'a eser göndermesini yasaklamak zorunda kaldı.²⁷⁶

Aynı zamanda İmparatorluk yönetimi Doğu'yu kariyeri için fırsat olarak gören çok sayıda idealistin de başvuru makamıydı. Eğitimlerine güvendiği halde ülkelerinde iş bulamayan Avrupalılar, reform vaatlerinin yarattığı uzmanlık gerektiren ve Osmanlı ülkesinin eğitim açığı nedeniyle doldurulamayacağını tahmin ettikleri istihdam alanlarına talip olu-

271 03 Şubat tarihli bu yazı *Le Directeur Politique de la Correspondance Generale des Journaux* imzasıyla gönderilmiştir. BOA HR SYS 1861/5/8.

272 BOA HR TO 71/69/2.

273 BOA HR TO 71/69/1.

274 BOA HR SYS 1788/2/24.

275 BOA HR SYS 1788/2/18.

276 08 Mart 1865, Âli Paşa'dan Mehmed Cemil Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 87/35/1.

yorlardı. Örneğin Mehmed Cemil Paşa'ya doğrudan başvuran Gustone Libotton adlı bir şahıs İstanbul'da açılacağı duyurulan konservatuarda görev talep etmişti.²⁷⁷ 26 Ocak 1856'da Brüksel sefaretine gönderilen mektupta da şu cümlelere yer verilmişti:

Kararlaştırılmakta olan barış, Sultan'a, halkının iyiliği için karar kıldığı cesur fikirleri gerçekleştirme imkânı verecek. Kanallar, yollar ve demiryolları gibi ticaret ve endüstrinin gerektirdiği büyük bayındırlık yatırımları İmparatorluğun bütün bölgelerinde hayata geçirilecek. Yeni idari organlar kurulacak, halen mevcut olanlar geliştirilecek. Sultan'ın Hükümetinin, Devlet Başkanının görüşlerine yardımcı olabilecek ve başarılı tatbikini sağlayabilecek eğitilmiş ve aktif personele ihtiyacı olacak.²⁷⁸

İyi eğitim aldığını söyleyen mektubun 28 yaşındaki yazarı Henry Mary, Brüksel büyükelçiliği aracılığıyla Osmanlı Hükümetinden iş talep ediyordu.

Doğu'yu istihdam umuduna dönüştüren sadece Babıâli'nin reformları değildir. Gayrimüslimlerin milliyetçi hareketleri de Batılı işsizler için bir umut kapısı olabiliyordu. Örneğin 1862'de İtalyan Hükümeti hizmetindeki bazı Macar lejyonu mensupları Osmanlı Devleti topraklarına geçmek için görevlerinden ayrılmak istemişti. Bu talebi Garibaldi'nin planlarının bir parçası olarak algılayan Babıâli, İtalyan Hükümeti nezdinde girişimlerde bulunarak hayata geçirilmesini engellemeye çalışmıştı.²⁷⁹ 1862 İtalyan devriminden sonra işsiz kalmış eski militanların,

277 BOA HR SFR(04) 170/145/1.

278 BOA HR SFR (04) 24/15/1.

279 30 Haziran 1862'de Londra Büyükelçisi Musurus Bey, Rüstem Bey'e İtalya Hükümeti hizmetindeki bazı Macar lejyonu mensuplarının, Makedonya'ya gitmek üzere görevlerinden ayrılmak için başvurduklarını bildirdi. (30 Haziran 1862, Musurus Bey'den Rüstem Bey'e, BOA HR SYS 787/5/1.) Rüstem Bey, İtalyan Hükümetine başvurarak bu şahısların Türkiye'ye kabul edilmeyeceğini bildirdi, düşmanca bir faaliyetin engellenmesini istedi. (04 Temmuz 1862, Rüstem Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 787/5/2.) Osmanlı diplomasisi, Macar lejyonundaki bu hareketi Garibaldi'nin planlarının bir parçası olarak algılamıştı ve gerek Torino, gerekse Londra'daki temaslarında konuyu bu yönüyle gündeme getirdi. İtalya'daki konsolosluklar bu kişilerden gelen vize başvurularının kabul edilmemesi için uyarıldı.

Garibaldi'nin Adriyatik'in Doğu sahillerine düzenleyeceği olası bir seferde kullanılmasından çekiniliyordu.

Rüstem Bey Eylül 1866'da İtalyan demokratik komiteleriyle Girit göçmenlerine yardım amaçlı temasların kurulduğuna ilişkin bilgileri İtalyan Dışişleri Bakanı ile paylaştığını bildiren raporunda da şunları yazar: "Bakana, aralarında önemli sayıda paralı asker bulduğu Garibaldici birliklerin terhisinin işsizliğe yol açacağını ve hayatını kazanmak için zenginlikten mahrum, zahmetli ve onurlu işlerine geri dönmek konusunda yeterince istekli olmayan çok sayıda adamı devrimci ajanların tahriklerine terk edeceğini anlattım."²⁸⁰

Babıâli'nin bu konudaki hassasiyeti 1867'de en üst seviyeye çıktı. Bu hassasiyet 1867'nin Islahat Fermanı Döneminin en gerilimli yılı olmasından kaynaklanıyordu.

280 06 Eylül 1866, Rüstem Bey'den Âli Paşa'ya; *Ottoman Diplomatic Documents on "The Eastern Question" II The Crecean Uprising 1866-1869, Part 1 May 1866 to September 1867*, s. 62.